This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Hayots‘ krōnakan

Digitized by Google

OL 41280.13

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

VE RI
TAS

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT
CLASS OF 1828

Digitized by Google

Digitized by Google

Դ. ԽԱՉԿՈՆՑ

ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

(ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ «ԼՈՒՄԱՅ» ՀԱՆԴԻՍԻՑ)

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Տ. Մ. Ռօտինեանց
1904

Digitized by Google

Digitized by Google

Դ. ԽԱՉԿՈՆՑ

ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

(ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ «ԼՈՒՄԱՅ» ՀԱՆԴԻՍԻՑ)

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Տ. Մ. Ռօտինեանց
1904

Digitized by Google

OL 41280.13
~~OL 40200.5~~

Harvard College Library
July 29, 1920
Minot Fund

Khatchgonts, T.
Armenian religious poetry.
Tiflis
1904

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 20 Октября 1901 г.

Digitized by Google

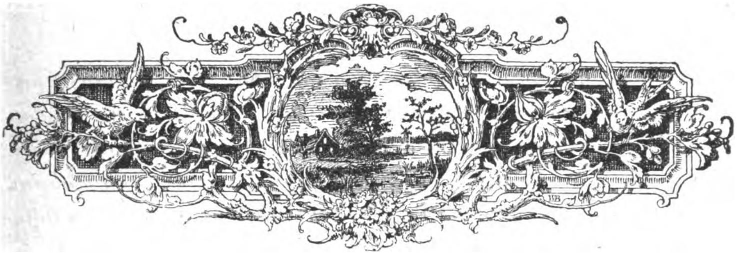

ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

1. Մեր հին մատենագրութիւնը, չատ քիչ բացառութեամբ, զուտ կրօնական է, և մեր նախնիք, ընդհանուր գիծերու մէջ, բոլորովին կրօնական հասարակութիւն մ'էին, իրենց եկեղեցիով։ Սա ինքզինք իբրև ազգային ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ չեչտել տուաւ Զ. դարու կիսուն։ Այնուհետև է որ կունենանք մեր տօմարն ու կրօնական բանաստեղծութիւնը։

2. Ե. դարուն, «Ոսկեղէն դարուն», ս. Թարգմանիչներու ձեռքով կսկսի մեր Եկեղ. մատենագրութիւնն, որ երկու մասի կը բաժնուի՝ ժողովրդական ու վարդապետական։ Առաջինը կը բովանդակէ 1. Կրօնական բանաստեղծութիւնը, այսինքն Շարականներ, Տաղեր, Գանձեր. նաև կրօնական առասպելներ, Հմայատալիքներ, Տեսիլքներ և այլն. 2. Վկայաբանութիւն, այսինքն Վարք սրբոց և Տօներու նշանակութիւնը. 3. Ատենախօսութիւն, գլխաւորապէս եկեղեցական ճառեր, ներբողներ ու խրատներ. 4. Հովուական, այսինքն եկեղեցական կոնդակներն ու չրջաբերականները։ Վարդապետական մասն որ ժողովրդին մատչելի չէ և միայն կը զբաղեցնէ մասնագէտ եկեղեցականները,՟ կը բովանդակէ 1. Դաւանաբանական. այսինքն ուսումնասիրութիւն այնպիսի կրօնախնդիրներու որ կը վերաբերին Աստուածութեան գաղափարին, եկեղեցական խորհուրդներուն և այլն, և որ կը լուսաբանէ ուղիղ վարդապետութեան ու չարափառ վարդապետութեան տարբերութիւնը։ 2. Մեկնաբանութիւն, որ ս. Գիրքը կը բացատրէ Աւանդութեան և ս. Հարց գրուածներուն համաձայն։ Եւ 3. Կանոնագիտութիւն կամ կանոնական ուսում, այսինքն եկեղեցական կանոններու քննութիւնը, ծագումն ու պատմութիւնը։

3. Եկեղեց. Մատենագրութեան աղբիւրներն են Քարոզագիրք կամ Գաւազանագիրք, Ծիսարաններ այսինքն Մաշտոց, Ժամագիրք և

այլն. որոնց մէջ են կրօնական երգերը, Տօները և Խորհուրդներու վերաբերեալ աղօթքներն և այլն. Ճառընտիր կամ Տօնապատճառ, ժողովածուներ, սուրբերու մասին պատմութիւն, ներբող և այլն. Կանոնագիրք զանազան եկեղեցական ժողովներու կանոններու հաւաքածուներ։ Ասոնցմէ զատ կան նաև սա նիւթական աղբիւրները՝ եկեղեցական պատկերներ, Խաչեր, Աւետարաններ, Զարդեր, Սպասներ, Անօթներ և այլն, որոնք ունին իրենց պատմութիւնը. նաև տաճարներն որոնց շինուածքի տարբերութեան մասին ատենօք քննութիւններ և վէճեր եղած են։ Նմանապէս աղբիւր են հին ձեռագիրները, որոնց թէ արտաքին և թէ ներքին կազմութիւնը ծանօթութիւն կուտայ կղերին արուեստագիտութեան վրայօք։ Ասոնց մասին մինչև անգամ առանձին հրահանգներ կային։ Ձեռագիրներէն ոմանք ճոխ յիշատակարաններ ունին, որոնց մէջ տեղեկութիւն տրուած է թէ ուր գրուած է գիրքը, որո՛ւն ձեռքով և ո՛վ թելադրած է։ Ասոնց մէջ կան գեղարուեստի վերաբերեալ բառեր, դարձուածքներ։ Նախնիք մեծ ջանք ի գործ կը դնէին՝ ս. Գիրքը ծաղկելու համար, որովհետև ադիկա իրենց համար ապաշխարութիւն կամ բարի գործ կը համարուէր։

4. Եկեղեց. Մատենագրութեան ժողովրդական մասը միայն ժողովրդի կեանքին հետ կապ ունի. հոն պատկերացուած են հայոց կրօնական զգացումներն ու պահանջները։ Իր գոյութեան պատճառն ու նպատակը նոյն իսկ ժողովրդական կեանքն է։

Եկեղեցական մատենագրութեան այս մասին մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնէ կրօնական բանաստեղծութիւնը։ Սա՛ բանահիւսութեան կամ գրականութեան այն ճիւղն է ուր կարելի է ճանչնալ իւրաքանչիւր ազգի զանազան դասակարգի ըմբռնած կրօնական կատարելատիպ էակներն ու իրենց պարագաները։ Հոս երանգներով պատկերացուած է ժողովրդի երևակայութիւնը կրօնական գաղափարներու մասին, որոնք ա՛յնքան աւելի վսեմ ու ընտիր կերևան, ո՛րքան զարգացած է նոյն իսկ այդ գաղափարներն ընդունող ժողովուրդը, Կրօն. բանաստեղծութեան մէջ խտացած է ժողովրդի գաղափարը գերագոյն էակի, երկնային զօրութեանց աջակից կամ հակառակ ոգիներու, իրենց գործերուն և մարդոց վրայ գործած տպաւորութեան մասին։ Հոս իրականը խառնուած է մտացածինին հետ, և աւելի յստակ կարտայայտուի ժողովրդի երևակայութեան ուժն ու իրենցմէ յառաջ եկած հաւատքը։ Եւ որովհետև կրօն. բանաստեղծութիւնը զարգացած է ժողովրդի երևակայութենէն, իր գոյութիւնը կը շարունակէ անխափան. դարերու ընթացքին մէջ, ցորչափ նոյն ինքն ժողովուրդն ապրի։ Այդ բանաստեղծութիւնը յաւիտենական է։ Հին հաւատքի ատեն հաստատուած կրօնական բանաստեղծութիւնը կը մշտնջենաւորէ իր գոյութիւնը՝ պատուաստուելով քրիստոնէական հայեացքով։ Այդպէս կարելի կըլլայ քրիստոնէական կրօնի բանաստեղծութեան մէջէն հետազօտել հին հաւատքի բեկորները։

5. Կրօնական բանաստեղծութեան աղբիւրներն են. 1. Նոյն իսկ ժողովրդական կեանքը. 2. Կրօնական կեանքը. 3. Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութեան նախկին ժամանակները կամ երևոյթները. 4. Ճգնաւորական կեանք կամ Մենակեցութիւն. 5. Բնութեան երևոյթներու բացատրութիւնը կրօնական տեսակէտով։

Ժողովուրդը կրօնքով կապրի։ Ունի իր Սրբութիւններն որոնց մասին հիւսած է զանազան երգեր ու զրոյցներ։ Ասոնք դարերու ընթացքին մէջ փոխուած են ժողովրդի զարգացման համեմատ։ Ժողովրդական կեանքն է եղած այն գլխաւոր ուժն որով պահպանուած են նախնի կրօնի զանազան սկզբունքները. հազար ու մէկ փոփոխութեանց ենթարկուելով, և ատկէ զատ, ժողովրդական կեանքը պահպանած է իրեն մէջ հին հաւատքի քրիստոնէական կրօնքի հետ մրցման նկարագրութիւնն և ասոնց հետևանքները։ Ժողովուրդը պահած է Հին հաւատքի սրբատուփին ծէսերը, արարողութիւնները, Սովորութիւններն որոնք քրիստոնէական կրօնքի հետ կապ չունին երբէք, ասոնց մէջ քրիստոնէական բան մը չկայ, ինչպէս Ուխտագնացութեան մասին ժողովրդական հայեացքները, Ընկնաւորները, Գուշակները, Թղթահմայ ու Գրահմայ, Դևերու հաւատալ և այլն [1]։

Կրօնական կեանքն ըսելով որ շատ բազմակողմանի ազդեցութիւն ունի կրօն. բանաստեղծութեան վրայ՝ կը հասկնանք այն բոլոր կարգերը, ծէսերն ու արարողութիւններն որոնք կրօնին կը վերաբերին. Ասոնք երկու մասի կը բաժնուին. 1. Կրօնական ծէսեր, զորոնք եկեղեցին ընդունած է և որոնց մասին աուանձին կանոններ սահմանած է, 2. Այն սովորութիւնները զորոնք թէև եկեղեցին չէ ընդունած ու սրբագործած, սակայն ժողովուրդն իր բազմադարեան սովորութեամբ նուիրագործած է։

---

[1] Ասոնց մանրամասն վերլուծումը հմմտ. «Բիւրակն» շաբաթաթերթի, 1898, մեր «Ժողովրդ. բանահիւսութեան ազդակները».

Ճգնաւորական կեանքն ալ որ ծագած է արևելքի մէջ՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Կրօնական բանաստեղծութեան վրայ։ Արհամարհելով աշխարհն ու աշխարհածին մարմիններն տանջելով յոյս կը տածէին երկնաւոր վարձատրութեան. ուստի կը հեռանային զուարճութիւններէ և մինչև անգամ աշխարհէն, և առանձնական կեանք կը վարէին այրերու և ծառի խոռոչներու մէջ։ Ճգնաւորական կեանքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ժողովրդին վրայ, և այնքան մեծ էր ատիկայ որ յերիւրուեցան զանազան հրաշքներ ու առասպելներ։ Ասոնցմէ շատ կը գտնուին Վկայաբանութեան մէջ, ինչպէս Նարեկացւոյ աղունիները, Յովհան իմաստասէրին վիշապը և այլն։

Առ հասարակ բնութեան երևոյթներու վրայ տարբեր գաղափար ունէին մեր նախնիք։ Ասոնք տեղեկութիւն չունենալով այն երևոյթներու պատճառի մասին, մէն մի երևոյթ կը բացատրէին իբրև ժողովրդի մեղքի հետևանք։ Տարաժամ Մահը, Սովը, Լուսնի և Արեգական խաւարումներն ամէնքն ալ մեղքի հետևանքներ էին։ Յովհաննէս «Կոզեռն» ճգնաւոր 1036 ին տեղի ունեցած Արևի խաւարումը կը վերագրէ Քրիստոսի 1.000 թուականին ու Նեռի ծնելուն։ Այդպիսի աւանդութիւններ շատ կան և հասած են մինչև մեր օրերը, և ատոնք մեծ ազդեցութիւն գործելով ժողովրդին վրայ՝ հետզհետէ Առասպելաբանութեան նիւթ դարձած են և մտած են Կրօնական բանաստեղծութեան մէջ։

Կրօնական բանաստեղծութեան առատ նիւթ կը մատակարարեն նաև զանազան պատմական դէպքեր, ինչպէս Պետրոս Գետադարձի համար կաւանդուի թէ խաչը ջուրը ձգելու ատեն Ճորոխ գետի հոսանքը կեցած է, Սահակ Ձորափորեցին մինչև անգամ իր մեռած ատեն ժողովրդին օգտակար եղաւ՝ Ամիրապետին բարկութիւնն իջեցնելով։ Վանքերու մասին աւանդութիւններն ալ նոյնպէս մեծ նշանակութիւն ունեցած են Կրօնական բանաստեղծութեան մէջ։

Կրօնական բանաստեղծութեան ազդակները կը կազմեն նաև կրօնական զրոյցները։ Ոևէ մէկ նշանաւոր դէպք կը դրօշմուի ժողովրդին մէջ և հետզհետէ ճոխ ընդմիջարկութիւններով կը զարդարուի։ Ասոնց վրայ կը հիւսուին զանազան պատմութիւններ, զրոյցներ, որոնք տեղէ տեղ, բերնէ բերան անցնելով կենթարկուին զանազան փոփոխութեանց։ Այսպիսի զրոյցներուն ընդհանուր հանգամանքն է պատկերացընել իրողութիւնը հրաշալի ձևով, գերբնական գործողութիւններով, որոնց կը միջամտէ Նախախնամութիւնը։ Հոս իրար կը խառնուին Իրականն ու Մտացածինը, և հրաշալի նկարագրութեանց առջև կը նսեմանայ Բուն պատմական իրողութիւնը, զրոյցին պատճառը։ Սուրբերէն, Սրբազաններէն շատերու մասին կան կրօնական զրոյցներ, որոնց մեծ մասը մինչև հիմայ գոյութիւն ունի ժողովրդի մէջ։ Եթէ վերլուծուին երևակայութեան այս արդիւնքները, պիտի տեսնուի որ ատոնք կը բովանդակեն եկեղեցական պատմական գլխաւոր կէտերը։ Ասոնցմէ կարելի է քաղել ամբողջութիւն մը ուր պիտի պատկերանայ ժողովրդի կրօն. հայեացքը, աւելորդապաշտութիւնը, պատմական կեանքի մասին ունեցած տեղեկութիւնները, նաև իր տնտեսական վիճակը։

6. Բանաստեղծութիւնը կը բաժնուի 1. Դիւցազներգական (կամ մեր նախնեաց լեզուով «Վիպական») առարկայական (objectif) կամ Ոսկեղէն դարու լեզուով «Յանդիմանակացական» իրերը, արտաքին դէպքերը կը պատկերացընէ. 2. Բանագործական (Dratalique), որ Դիւցազներգական առարկանութիւնն ու Քնարականին անձնաւորութիւնն է միանգամայն, այսինքն ներքին աշխարհին արտաքին դէպքերով պատկերացումը, և 3. Քնարական (Lirique), որ աւելի ենթակայական (Subjectif) կամ Ոսկեղէն դարու լեզուով «Անձնական» է, որովհետև պուէտը (=Բանաստեղծ) իր ներքին զգացումը ցաւը կամ ուրախութիւնը կը յայտնէ։—Քնարական կոչուած է այս բանաստեղծութիւնը՝ երգերը քնարով երգուելուն համար։ Քնար եբրայեցերէն բառ է, Քիննոր։

Քնարական երգերը նախապէս ուրախութեան նուագներ էին որ յիշեցնելով անցաւոր կեանքը՝ աշխարհային բարութիւնները վայելել կը յորդորէին։ Սակայն և որովհետև Քնարաններուն կէսը կերգէին անցաւոր կեանքը, վիշտ ու հոգը, ասկէ ծագեցաւ Սուգի ու Աշխարանքի (Եղերական) երգերը։

7. Կրօնական բանաստեղծութեան Քնարական մասը խտացումն է հեղինակի կրօնական զգացման որ կարտայայտուի զանազան ձևերով, կամ իբրև պատկառանք, երկիւղ Գերագոյն Էակէն, Խոնարհական զգացում, կամ իբրև Փառաբանութիւն,

Գովեստ սքանչանաց. և վերջապէս Ակնկալութիւն, Շնորհք, Ողորմութիւն սպասել Գերագոյն Էակէն։ Այսպիսի զգացումներ կարտայայտուին նաև սուրբերու և վկաներու նկատմամբ, որոնց բարեխօսութեան ակնկալութիւն ունին։ Այս զգացումներով լեցուն են Հայոց հոգևոր երգերն որոնցմով հայ գրականութիւնը շատ ճոխ է։ Ի՞նչէն է այս։—Մէկ կողմէ ջերմեռանդ կրօնասիրութիւնը, միւս կողմէ Քրիստոնէական կրթութիւնն՝ որ մեր նախնեաց մէջ շատ մեծ եղած է։ Քնարական բանաստեղծութեան նախատիպն էր Ս. Գիրքը, գլխաւորապէս Սաղմոսը։ Սաղմոսերգութիւնը Հայ եկեղեցւոյ հոգեզմայլ երգերէն մէկն է։ Ս. Գիրքն Ե. դարուն թարգմանուելով Հայ դպրոցներու և Դպրեվանքներու գլխաւոր դասագիրքն եղաւ, ուր կը գտնէին ուսումնասիրութեան համար բազմակողմանի նիւթ։ Ս. Գրքին մէջ կը տեսնէին Կրօնական բանաստեղծութեան վերաբերեալ օրինակներ, որոնք կը զարթնցընէին Հայոց մէջ ձկտումը նոյնպիսի երգեր յօրինելու։ Մանաւանդ որ Սաղմոսի և նաև Աստուածաշունչի միւս գիրքերու զանազան օրհնութիւններն այնքան խորապէս տպաւորուեցան նախնեաց մէջ որ ասոնց հետեւողութեամբ յօրինեցին նոր երգեր։ Քրիստոնէութենէ առաջ, Հին հաւատքի ատեն, կային կրօնական զգացումներ պարունակող երգեր, հարկ էր որ անոնց յաջորդէին Քրիստոնէական երգերը, որպէս զի մէկ կողմէ զօրացնէին քրիստոնէական կրօնի վերաբերեալ զգացումները, և միւս կողմէ Հին հաւատքի ոչ նուազ վսեմ գաղափարներն ամփոփէին իրենց մէջ։ Այս նըպատակին հասնելու համար հարկ էր նոր կտակարանի գլխաւոր անցքերը քնարերգել՝ ժողովրդին ծանօթացընելով կրօնի էական կէտերը, այսինքն Աստուածութեան անձնաւորութիւնները, անցնիլ երկրորդական կէտերուն, այսինքն քրիստոնէութեան տարածողներուն, վկաներուն, ս. հարց և հին կտակարանի վերաբերեալ սուրբերուն։ Այս կարգը կը տեսնուի նոյն իսկ երգերուն մէջ։ Այն երգերն, որ կը բովանդակեն Աւետարանի գաղափարները, հին ատեն գրուած են, ինչպէս կը մատնանիշուին իրենց բովանդակութենէն ու ոճէն։ Կրօնական բանաստեղծութիւնը զարգանալու պատճառներէն մէկն ալ եղած են տօները. իւրաքանչիւր տօնի պատիւը բարձրացընելու և խորհուրդը ընդհանրացընելու համար՝ նախնիք յօրինեցին երգեր, որոնց մէջ մէկ կողմէ կարծարծուէր ս. Գրքի բովանդակութիւնը, և միւս կողմէ կը յայտնէին իրենց զանազան կրօնական զգացումները։

8. Հայոց հոգևոր երգերը այսպէս կը բաժնուին. 1. Երգեր որոնք կապ ունին եկեղեցական տօներու հետ և այդ տօներուն կերգուին։ Ասոնք կը կոչուին Շարականներ։ 2. Երգեր՝ որոնք և ո՛չ մէկ եկեղեցական արարողութեան հետ կապ չունին։ Ասոնք ալ կը կոչուին Տաղեր։ Եւ 3. Այն երգերն՝ որ կերգուին ժամերգութեան որոշեալ միջոցին և կը բովանդակեն խնդրուածքներ։ Ասոնք ալ կը կոչուին Գանձեր. (գանձ, գանզ պարսկերէն բառ է և կը նշանակէ կրօնական երգ)։ Ասոնցմէ զատ կան խառն երգեր որ կը բովանդակեն խնդրուածք և գովեստ (ներբող) սուրբերու մասին։

Տաղերը, գանձերը, նաև մեղեդիներն ալ Շարական կը կոչուին առհասարակ (թէև զանազանութիւն կայ ասոնց միջև, արդէն ըսինք) ինչպէս կը տեսնուի Ներսէս Շնորհալւոյ «Հրեշտակաց» ստանաւոր մաղթանքին. նաև ասոր յաջորդ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին «առ հաղբատացիս» թղթին և Ներսէս Լամբրոնացւոյ «Մեկնութիւն պատարագի» «Տէր թագաւորեաց է» մէջ—«Զոր երգէ եկեղեցի խորհրդապէս նախ սկիզբն սրբոյ պատարագին ընդ որ և շարական յարմարին պատշաճապէս ի փառս Աստուծոյ»։

Գալով «շարական» բառի նշանակութեան, մեր եկեղեցական մեկնիչները աւելի կը համարեն «Շարական»ը բարդուած Շար և ակն բառերէ, այսինքն ազնիւ քար, իբրև թէ նշանակէ «շարականաց պատուականաց» երգին վայելչութիւնն այլաբանելով։ Սակայն հայ լեզուի բարդութեան կանոնն ասոր դէմ կելլէ, որովհետև Ակն իբրև ազնիւ քար նշանակիչ, սովորաբար նախադաս կը դրուի բարդութեան մէջ, ինչպէս «Ականակապ», «Ականագոյն» և այլն, իսկ ուրիշ բան եթէ նշանակէ, բառն անփոփոխ կը մնայ, ուղղական, ինչպէս «մեծակն», «չարակն» և այլն։ Ասոր համար նախամեծար է Շարական բառն ածանցուած համարել եբրայական սեմական շիր կամ շիրա բառէն որ «երգ» կը նշանակէ, այս սեմական բառն նոր պարսկերէնի մէջ ալ կայ՝ արաբացիներէն փոխ առնուած։

9. Հայոց կրօնական երգերուն այս բաժանումը կը համապատասխանէ հին եբրայական բանաստեղծութեան սաղմոսերգութեան։—Սաղմոսի եբրայեցերէն անունն է Դէհիլլիմ, այսինքն գովեստներ փառաբանութիւններ, թէպէտ և Սաղմոսնե-

րէն շատերը մանաւանդ Ողբ կամ Եղերերգութիւն են՝ Քնարերգական ըլլալուն։ Սաղմոսներուն մեծագոյն մասն իբրև վերնագիր ունի Միզմոր որ կը նշանակէ «բանաստեղծութիւն», «երգ»։ Այս բառն եօթանասնից յունարէն Աստուածաշունչի մէջ թարգմանուած է Փսալմոս, ուրկէ Հայերէն «Սաղմոս», այսինքն նուագերգութիւն կամ քնարական քերթուած։

Սաղմոսերգութիւններն իրենց բովանդակած նիւթին համեմատ կը բաժնուին. 1) Եհովայի կամ որ ճիշտն է Եահվէի «Ալէլուեանները», «Գովեստի երգեր», Դէհիլլիմ բուն նշանակութեամբ։ 2) Տօներու ատէն երգուածները «Երգ աստիճանաց» և 3. Այն սաղմոսներն որ կը բովանդակէն ողբական դէպքեր, և 4. Խառն սաղմոսներ, Եղերական, Մեսիական սաղմոսներ։

10. Ոտանաւորը կամ Տաղաչափութիւնը զանազան կանոններու համեմատ վանկերը չափով կամ թուով կարգաւ շարել, կամ բանաստեղծական լեզուով խօսիլ կը սովրեցնէ։ Հետևապէս Տաղաչափութիւնը բանաստեղծութեան իբրև թէ քերականութիւնն է։

11. Տաղաչափութիւնն երեք տեսակ է. շեշտեալ, վանկային, կամ թուական ու չափական։

Շեշտեալ ոտանաւորին մէջ բառերուն և վանկերուն շեշտն որոշ կանոնի տակ է։ Երգուելու համար եւրոպական եղանակներու վրայ յօրինուած երգերը շեշտեալ ոտանաւոր են։

Վանկային կամ Թուական ոտանաւորը վանկերու թուով կը կազմուի։

Թուական ոտանաւորներն ընդհանրապէս յանգաւոր կըլլան։ Չափականն ալ, Թուականին հակառակ, ոչ թէ վանկ կը համարէ, այլ վանկերու թուէն անկախ, վանկերու երկայն ու կարճը չափելով ոտք կը ձևացնէ։ Չափական ոտանաւորը բոլորովին անյանգ է։ Շարականները մեծ մասամբ չափական ոտանաւորներ են։

12. Չափականին ոտքերէն ոմանք երկավանկ են և ոմանք եռավանկ, կը գտնուին նաև բազմավանկներ, սակայն երկավանկներուն և եռավանկներուն բաղադրութիւնն են։ Չափական ոտքերն ու իրենց անուններն ըստ հնոց հետևեալներն են, երկավանկ ոտքերն են Մեծավերջ, Մեծառաջ, Համբոյր ու Անփոյթ։

Երկավանկ բառի մը առաջին վանկն եթէ սուղ ու վերջինն երկար ըլլայ, կը կոչուի մեծավերջ, եթէ առաջինն երկար ու վերջինը կարճ ըլլայ, մեծասար, երկու երկար միավանկ բառեր կը կոչուին համբոյր, երկու սուղ բառեր՝ անգայտ։ Եռավանկ ոտքերն են ստէղն, վէրջատանջ, քօղաղօտ, քողաբոլէ, աւարտէղ, հաւէղ, սօնք, նէրգև։ Եռավանկ բառի մը առաջին վանկն եթէ երկար ու վերջին երկուքը կարճ ըլլան, կը կոչուին ստեղն, առաջին երկուքը սուղ ու վերջինն երկար ըլլայ, վերջատանջ. եթէ առաջինը սուղ, երկրորդը ու երրորդը սուղ ըլլայ, քողաղոտ, առաջինն ու երրորդն երկար ու երկրորդը սուղ՝ քողաբոլը, առաջինը սուղ և երկրորդն ու երրորդն երկար՝ աւարտեղ. առաջինը և երկրորդն երկար՝ հաւեղ, երեքն ալ երկար ըլլան՝ սոնք, և եթէ երեքն ալ կարճ ըլլան ներգև։

Այս այլ և այլ չափերուն համեմատ, ոտանաւորները կը զանազանուին մեծավէրջէան, մեծասարէան, ստէղնէան, վէրջատանջէան, կամ խառն մեծավերջ ու վերջատանջ, մեծասար ու ստեղն, մեծասար ու մեծավերջ, ստեղնեան և ուրիշ համբոյրով խառն։

Հայկական չափերու բուն ու յաճախ գործածականն է վէցոտնէան կամ վէցաչափ կոչուածն որուն բովանդակ էական յատկութիւնները հետևեալներն են.

1—3—4—3. ո՛վ՝ 1) պահապան՝ որ ծագեցար՝ յնդեմայ,
4—2—4—3. Նշան յաղթութեան՝ ընդդէմ՝ աներևոյթ թշնամւոյն։
4—4—4—4. դու փակելոյ դրախտին բացող՝ և առաջնորդ՝ աւազակին,
4—4—3—3. որ զբոցեղէն՝ սուրըն կապտեաց անեղին՝ հրամանաւ.
4—3—4—3. որովք և մեք՝ վերջացեալքս՝ յամենառատ՝ քո շնորհէ.
3—3—4—3. Ծոխանա՝ մըք նոքօք՝ գեր ի վերոյ՝ քան զարժանն.
3—3—4—4. ողորմեա՝ մաղթանօք՝ սոցա երկրորդ՝ բանաւորացս։

Շատ մը այլաչափ կարծուածներն ալ, ինչպէս ըրած է հ. Արսէն Բագրատունի, «Մշակականք», էջ 18, կրնան դիւրաւ վեցաչափի վերածուիլ։

Վեցաչափ տողի մը մէջ կրնայ 12—16 վանկ ըլլալ՝ չորս անդամի բաժնուած, որոնց իւրաքանչիւրը (երկար և սուղ խառն) երեք երեք վանկ կը համարուի։ Այսպէս իւրաքանչիւր տողը 12 չափական վանկ կամ 6 ոտք կուտայ։ Կրնան ան-

---

1) Այս «բութ» (՝) կէտը հատածի կամ անդամի տեղ նըշանակուած է։

դամները՝ չորս վանկի տեղ երեք կամ երկու նաև մէկ վանկ միայն ունենալ։—Միավանկ կամ երկավանկ անդամները սովորաբար տողին կէսէն առաջ կըլլան։

Շատ վարժութիւն պէտք է չափական ոտանաւոր մը կարդալու՝ երգելու և անոր գաղտնիքներուն թափանցելու համար։ Երբեմն որչափ կը սխալին մեր երաժիշտները Շարականը կամ Գաղուածքն երգելու ատեն։ Գաղուածք երգել ամէն երաժշտի գործ չէ, ինչպէս դիտուած է շատ անգամ։

13. Երաժշտութիւնն ալ բանաստեղծութեան նման ունի իր տաղաչափութեան օրէնքները, այսինքն իւրաքանչիւր երգ չեշտերու դրութեան համաձայն բաժնուած է հատածներու։ Երաժշտական երկու գլխաւոր հատած կայ՝ Մեծաւոր ու ստեղն. մնացածները ասոնցմէ ածանցուած կամ բաղադրուած են։ Մեծաւորը $^2/_4$ երաժշտական հատած մըն է, եթէ պարունակէ զոյգ ամանակ ուր կը չեշտուի առաջինը, մինչ երկրորդը անշեշտ կանցնի. ստեղն է $^3/_4$ եթէ կը բովանդակէ երեք ամանակ (կոճատ) ուր կը չեշտուի կրկին առաջինը, մինչև վերջին երկուքն անշեշտ կը մնան. մեծաւորի ածանցներն են $^4/_4$, $^4/_2$, $^8/_4$, $^2/_2$, $^2/_8$, $^4/_8$, և այլն, ասոնց $^4/_4$, $^2/_4+^2/_4$ կը չեշտուի մեծաւորի ($^2/_4$) նման, այն զանազանութեամբ միայն որ առաջին $^2/_4$ի չեշտն աւելի զօրաւոր է քան երկրորդինը և այլն. ստեղնի ածանցումն են $^3/_8$, $^6/_8$, $^9/_8$, $^{12}/_8$, $^6/_4$, $^9/_4$ և այլն, ուր $^9/_8—^3/_8+^3/_8+^3/_8$ առաջին $^3/_8$ը զօրաւոր չեշտ ունի, երկրորդը գրեթէ առաջնի կիսուն չափ. և երրորդն աւելի պակաս և այլն։ Բարդութիւններն են $^5/_4$, $^7/_4$, $^5/_8$. $^7/_8$ և այլն, ուր օր. $^5/_4=^2/_4+^3/_4$-ին կամ $^3/_4+^2/_4$-ին և կը չեշտուի պարզերուն չեշտադրութեան օրէնքով։ Մեր եկեղեցական եղանակներու մէջ կան թէ մեծաւոր և թէ ստեղն և թէ անոնց ածանցներն և բարդ—ածանցներ։

14. Երաժշտութեան և լեզուի չեշտադրութեան օրէնքները սերտ կապ ունին իրարու հետ, երկուքին չեշտն ալ իբարմէ անբաժան ըլլալով՝ անքակտելի ներդաշնակութիւն մը կը ներկայացնեն։

Մեր լեզուին մէջ կը չեշտուին բառերու վերջին վանկերը միայն։ Բացի կոչականներէ, երգեցողութեան մէջ ներելի է բազմավանկ բառերուն երկու չեշտ տալ և եթէ հնարաւոր է, բառի արմատը չեշտել, ինչպէս ըրած են մեր նախնի բանատեղծ—երգիչ—երաժիշտ հայրերը։ Ուրեմն նախ պէտք է երգի խօսքը լեզուական չափի վերածել, յետոյ հատածներու բաժնել, որպէսզի լեզուի և եղանակի շեշտերն իրար համբուրեն։

Լեզուի շեշտերն երաժշտութեան խազերէն առնուած են՝ լաւ առոգանելու համար։ «Առոգանութիւն» կը կոչուի բառերն ուղիղ արտաբերելու կանոնը, իր նշանները, ինչպէս շեշտ ', բութ `, երկար ˜, սուղ, ոլորակ կամ պարոյկ ° ձայնաւորներու վրայ կը դրուի։ Ասոնց անուններէն քերականական բացատրութիւններ յառաջ եկած են.—շէշտել, բթել, երկարել և ոգել։ Այս նշաններով կը ցուցուի ժամանակը=վանկերու ձայնին աստիճանը կամ տևողութեան չափը։

15. Առոգանութիւնը ըստ նախնեաց (կամ մանաւանդ ըստ յունաց) ձայնաւոր գրերու բարձրութեան ու ցածութեան և երկայնութեան ու կարճութեան վրայ զբաղելով՝ լեզուին իբրև թէ երաժշտական մասն է, որուն համար յոյներն աւելի բացայայտ առերգութիւն կոչած են զոր մերինները առոգանութիւն թարգմանեցին։ Նիւթական նմանութենէն չխափուելով հանդերձ կըսենք թէ առոգանութիւն առերգութեան մէկ եղանակաւորումն է, ձայնաշրջումը, քան առոյգ բառին մէկ բարդութիւնը։ Մեր լեզուն հիմայ շեշտը զոհած է, միայն սպարագաներու համեմատ երկար շեշտ ու պարոյկ կը գործածէ, բնականէն բութ բառ մը կրնայ երկարել, շեշտեալ ըլլալ։ Թէև յայտնի չի դրուիր շեշտը, բայց առոգանելու, մանաւանդ երգեցողութեան ատեն յայտնապէս կերևան։

16. Հ. Արսէն վրդ. Բագրատունի, երբ 1847-ին «Պոբլիոսի Վիրգիլեայ Մարոնի մշակականք»ը երկար յառաջաբանով մը հայերէնի թարգմանեց ոտանաւոր, այնպէս կարծուեցաւ թէ չափական ոտանաւորը զուտ հայկական է, հայացի այս պատճառաւ չափական ոտանաւորը կոչուեցաւ «հակական չափ»։ Սակայն Հ. Յովսէփ վ. Գաթրճեան իր «պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1851, էջ 31—38» դիտել տուաւ թէ «Չափականութիւնն» ու «Համեմատականութիւնը» հին ասիական բանաստեղծութեան ջիղերն են։ Համեմատականութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մէկ գլխաւոր իմաստ կամ մտածութիւն մը բացատրող երկու կամ շատ նախադասութեանց կանոնաւոր կապակցութիւնն ու շարքը։ Այս դաշնակաւոր կրկնութիւններն

աստիճանաւոր իմաստի յառաջադիմութիւնն է որ մեր նախնեաց «դուսանական» քերթուածներուն ոգին ըլլալէ զատ, կան նաև ս. Գրքի մէջ ալ։ Աստիճանաց երգերէն մեծ մասն այսպէս է, ինչպէս ՃԻ սաղմոսը, «համբարձի զաչս իմ ի լերինս, ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն»։ «Օգնութիւն ինձ ի տեառնէ եկեսցէ որ արար զերկինս և զերկիր»։ «Մի տար ի սասանութիւն զոտն քո, և մի ննջեսցէ պահապան քո»։ «Որպէս ոչ ննջէ և ոչ ի քուն երթայ պահապանն Իսրայելի»։ Կամ Ելք, ԺԵ. «Աջ քո Տէր փառաւորեալ է զօրութեամբ իւրով,—Աջ քո Տէր խորտակեաց զթշնամին...» և կամ Դատ. է. «Տէր, Յելանել քո ի Սէիրայ, և ի չուել քում յանդաստանացն Եդովմայ...։» Այսպէս Հ. Գաթրճեան կերպով մը մատնանիշ ըրաւ թէ չափական ոտանաւորը զուտ հայկական չէ։

Վերջերս իտալացի հայագէտ Գրիմի նամակին և Մ. Դիւվալի ուսումնասիրութեանց վրայ յենլով՝ Վենետիկեան վարդապետ մը, Հ. Աթանաս Տիրոյեան, երկարօրէն գրեց «Բազմավէպ» 1899, էջ 105, 249, 345, 502 թէ հայկական ոտանաւորի ծագումն ասորական է և հայկական չափերն ալ, չարականներու չափը, յար և նման է ասորականին։

17. Ասորական ու հայկական տաղաչափութեան մէջ իբրև նոյնութեան կէտեր նկատուեցան չափի, անդամներու և շեշտերու հանգամանքները։ Սակայն հայկական ոտանաւորի կազմութիւնը կը տարբերի ասորականէն թէ՛ անդամներու շարուածքով, թէ իրենց պարունակած վանկերու թուով և թէ անդամներու իրարմէ բաժնուելու կանոնով։ Ինչ որ մեր լեզուին ներդաշնակութեան համաձայն չէ, մեր նախնիք զայն ասորերէնէ փոխ առած չեն։ Հին ասորականին մէջ մետասանավանկ եռանդամ չափը չիկար. չափ մ'որ հին հայկական ոտանաւորին մէջ շատ յաճախուած է. հակառակ ասորական ոտանաւորի օրէնքին՝ հայկականին մէջ երկավանկ անդամ մ'երբեք չի կրնար քառավանկ անդամի յաջորդել։ Այս վերջինները հայուն բնորոշ հանգամանքը կը կազմէ ասորականէն։

Եղիշէ Սպ. Դուրեան այս կարծիքին դէմ ելաւ, «Մասիս» շաբաթաթերթ. 1900, էջ 176—182, և դիտել տուաւ այս նմանութեան կէտերը հասարակացին և աննմանութիւններն ու կեղակարծ նմանութիւնները կը հաւաստեն թէ հայկական տաղաչափութիւնը գէթ՝ մեծ բան մը չի պարտիր ասորականին որուն չափականութեան հիմնական սկիզբն է ոտանաւորի վանկերուն որոշեալ թիւը, և այդ կերպն ի գործ կը դրուէր քերթողական ձայներու և օրհներգութեանց մէջ, այսինքն ամբողջ գրուած մը համաչափ տողերէ կը բաղկանար։ Ըստ այսմ Ս. Եփրեմ եօթնավանկ տողերով յօրինած է իր ձայները որոնք յաճախ 3+4 վանկերու կշռութեամբ կը ձևանան, Մար Բաղայ՝ հնգավանկ տողերով (2+3 վանկերով․ Ներսէս՝ վեցավանկ չափով (2+3)․ իսկ աւելի վերջերը՝ Յակոբ Սրճեցի իր քերթուածները կը գրէր երկոտասանավանկ տողերով որոնք քառավանկ 3 անդամէ կը կազմուէին։ Արդ, կը յարէ Եղիշէ եպիսկոպոս, անտեղի չէ մտածել թէ հայերը եթէ հետևող ըլլային Ասորւոց՝ պատճառ մը չկար որ չընդունէին այդ համաչափութիւնը, փոխանակ խառն ի խուռն՝ անհամեմատ ու անհանգէտ տողերով յօրինելու իրենց քերթուածները, արձակի մը համարձակութեամբ չարժելով իրենց գրիչը։

Հոս պէտք է միտք բերել Գողթան երգերն որոնց ներքին կազմութեան մէջ մեծ գաղտնիք մ'որոնելու հետաքրքրութիւնն ամուլ մնացած է ցարդ, վասն զի, ինչ որ ալ ենթադրուի, անոնք իրենց ամէնէն պարզ ձևին տակ, արձակէն հազիւ զանազանուող տողեր են, լոկ քերթողական շունչ մըն է որ կ'անցնի անոնց մէջէն բնական ներդաշնակութիւն մը տալով բառերուն և երգուելու սահմանուած ըլլալով՝ հարկաւ վիպասանին գեղգեղանքըն ու բամբռին թրթռանքը կշիռ ելևէջներով պիտի կրնային ոգևորել զանոնք։ Հայ. եկեղեցւոյ հնագոյն շարականներն որոնք Ռոմանոսի կաղապարուած ձև մը չունին, մանաւանդ Սաղմոսները (իբրև երգեր) չօշափելի վկայութիւն մըն են ի հաստատութիւն այսպիսի վարկածի մը․ Եբրայական բանաստեղծութեան և Գողթան «թուելեաց» երգերուն մէջ ալ նմանութիւն մը չկայ զուգակշռութեան մասին. զուգակշռութիւնը խալդէական քերթողներու մտածութեան յատուկ դարձուածքներ են, մինչդեռ Գողթան երգերուն մէջ երևցածը՝ զգացման ուժգնութիւն տալու կամ իրողութիւն մը շեշտելու բնական ձևն է կրկնման, որովհետև Շիկամորթն անգամ նոյնը կ'ընէ իր երգերուն մէջ։ Ամբողջ Գողթան երգերու և նաև սաղմոսարանին գաղտնիքն է սեղմ դարձուածքներ կամ քիչ շատ ներդաշնակաւոր լեզուի մը նախերգանքն իր բնական արտայայտութեան մէջ։

Արձակը՝ բուն արձակն անգամ՝ ունի այդ հանգամանքը։ Ծանօթ հայագէտ Ֆէթթէր Գողթան երգերու արձակ մէկ հատուածը տաղաչափական կապանքի զարկա, ‹Դիւցազնական չափ›ի հանգամանք մը տեսնելով անոր վրայ։ Թերևս իրաւունք ունէր պատուական գերմանացին, վասն զի այդ տողերու կազմութիւնը աւելի ճշդութեամբ կը համապատասխանէ տաղաչափական արուեստի մը կանոններուն, քան թէ «Տենչայ Սաթինիկ Տիկին տենչանս›, նոյնպէս և միւս պատառիկները Գողթան երգերուն։ Սակայն տարօրինակ բան չէ որ արձակի մէջ ալ այդ չափով տողեր ըլլեն մեր դիմաց, ինչպէս Մ. Խոր. Ա. իգ. «Եւ ի մէջ այսպիսեաց խառն երազոց—թուէր ինձ կալ ի վերայ աւնեաց իմոցս…» Խոր. բ. ը. ‹յեզերս ծովուն դիպեալ նաւուց թըշնամեաց,—դիմէ ի վերայ, և ի խաղալըն նոցա—ի խորն իբրև ասպարէզս ու թ.--և սա ոչ ժամանեաց նոցա. առնու վէմըս բըլրաձևս՝—և ձըգէ ըզկնի, և ի սաստիկ պատառմանէ—ջուրցն ընկըղմին նաւք ոչ սակաւք»․

Աւետ. (Մատթ. ժ. 28—32), Ելք Դ. 11, Առակք Գ , Զ. 27—28, Մեկն. Մատթ. Ա. էջ 354, «դիւցազներգական չափի» համեմատ վէց տողերով են։

Վերջապէս կրնայ ըսուիլ թէ չափական ոտանաւորն յէտականն և թէ յանգաւորը մեր մէջ սեմականէն փոխառնուած են։

18. Մինչև ԺԱ. դարը մեր նախնեաց ոտանաւորը չափական էր. այդ դարուն կ՛սկսի Յանգաւոր Թուական տաղաչափութիւնն Արաբացւոց ազդեցութեան տակ։ Յանգաւոր Թուականն ու երբեմն անյանգ Թուականը քիչ ատենէն ազգայնացած սովորական տաղաչափութեան յաջորդեց։ Յանգական տաղաչափութեան գլխաւոր արդիւնաւորողներն եղան Գր. Մագիստրոս, Գր. Նարեկացի ու Ն. Շնորհալի։ ԺԲ. դարէն ետք շարականներն երբեմն չափական և երբեմն Թուական են։

19. Շարականի երգեցողութեան տողերու և հատուածներու վերջաւորութեան ատեն, երկար կամ զոյգ ամանակ ունեցող վանկին կը հետևին ընդհանրապէս կոճատները մինչև վերջը, կամ կրկին զոյգ ամանակ ունեցող վանկ մը։ „Բարեխօսութեամբն“ այս օրէնքով է մինչև վերջը։ Բարեխօսութեա՛մբ Տէր տո և չուտի ընկա՛լ զաղաչան՛ս ․ տոյ պաշտօնէից, և այլն „Լեառն վիմածին՛, աղբիւր յորդառատ․ պարունակ ծաղկեա՛լ, այգի վայելչական, „Խորհուրդ մեծ և սքանչելի, որ յայ՛սմ աւուր յայտնեցաւ, հովիւք երգեն ընդ հրեշտակ՛ս, տան աւետիս աշխարհի“։ „Զինուորութիւնք հրեշտակաց օրհնեն զքեզ“… „Զայնիւն աւետարանէր հրեշ-

փառքն... Տէր, որ ի մէջ չէրէն աղբերացուցէ՛ր զջուրն ի վիմէն“։ Այս ընդհանուր օրէնքին համաձայն է գրեթէ շարականներու ⁴/₅ մասը։ Պատարագի արարողութեան մէջ ալ այս կանոնը թէև շատ փոխուած ու այլայլուած, օր. Ամէն և ընդ հոգւոյդ քում։ Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցո՛ւք։ Ամենայն սրբովք զոր յիշատակեցա՛ք եւս առաւելագոյն զՏէր աղաչեսցո՞ւք։

20. Հին տնտեսութեան ատեն, հրեաներն իւենց օրհնութիւններն ու սաղմոսերգութիւններն այլ և այլ նուագարաններով կ'երգէին, ինչպէս Քնար, Տաւիղ, (եբր. նէպէլ) Տասնաղի (եբր. ասոր) Ջութակ (ռապէպա), Վին (մանչալաք), Եղջերափող (քէրէն), Շեփոր (շօֆար), Սրինգ (չուգէւ), Թմբուկ (թօֆ), Ծնծղայ (Ասորերէն ցելցելա, եբր. ցելցելիմ)։ Մեր նախնեաց Գուսաներգութեան ընկերակցող նուագարաններն էին Փող եղեգնեայ, եղջերեայ ու պղինձի, Սրինգ, Ծնծղայ, Քնար, Թմբուկ, Ջնար, Տաւիղ, Փանդիռն, Վին ու Բամբիռն։ Այս վերջինը բարձրկեկ (բամբ=պրակ. պամ) ձայն մ'ունեցող աղեղաւոր նուագարան մըն էր։ Հիմայ Եկեղեցական երաժշտութեան մէջ գործածական են միայն Ծնծղայ, Քշոց ու Զանգակ, կամ որ ճիշտն է ըսել Ծնծղայ ու Զանգակիկ, որովհետև Քշոցն ուրիշ նուագարան մը չէ, եթէ ոչ քանի մը զանգակիկներէ բաղկացած։ Խնդիր է գիտնալ թէ միւս նուագարաններն երբեմն գործածուա՞ծ են մեր Նուիրական երաժշտութեան մէջ, թէ ոչ։

21. Քրիստոնէութեան նախնական դարերու մէջ աստուածային պաշտամունքի յատկացուած երգեր չկային, այլ սաղմոսներու կանոններն էին սովորական ձայնով, և յետոյ հետզհետէ նոյն սաղմոսութիւնը յարմարցուեցաւ եկեղեցական երգեցողութեամբ ու ձայնի համեմատ։ Այս պաշտամունքը կոչուեցաւ կաղմոսերգութիւն։ Ժամանակ անցնելէ ետք, աւելի տարածուեցաւ երաժշտական երգերու կիրառութիւնը՝ ժողովրդի ձանձրոյթը բառնալու համար, որ երեկոյեան սաղմոսներէն ու ընթերցումներէն թոյլութիւն կզգար աստուածային պաշտամունքի ատեն։ Եղանակներու քաղցրութիւնը փարատեց այս թոյլութիւնը, որովհետև, ինչպէս կըսէ Լամբրոնացի, „Մեկնութիւն պատարագի“, „Ազդումն երաժշտական եղանակին... ընդոստուցեալ զարթուցանէ զմիտս ամենեցուն առ ի տենչումն Շնորհին. քանզի չիք ինչ որ զկամս մեր յեղաշրջէ յուրախութիւն կամ ի սրտմտութեան՝ որպէս երգոցն ձայն.... վասն

այսորիկ և Եկեղեցական աւանդութեան ընկալաւ զայն յարտաքնոցն։

22. Ե. դարէն առաջ կսկսին շարականները։ Անկէ առաջ ինչպէս ըսինք, միայն սաղմոսերգութիւն կար։ Շարականներն ալ հիւսուելէ առաջ, երգուած սաղմոսները—ըէ֊ ըսուեցան և ութ ձայնի յարմարցուած իւրաքանչիւր սաղմոսի տեղ. Նոր շարականներ յօրինուեցան որով մեր ազգի մէջ հաստատուեցաւ ութ տեսակ շարական, ինչպէս Օրհնութիւն, Հարց, Մեծացուսցէ, Ողորմեա, Տէր յերկնից, Մանկունք, Ճաշու, Համբարձի, զորոնք կը յարէին իւրաքանչիւր Սաղմոսի։

„Օրհնութիւն“ կը կոչուի այն երգն որ յարմարցուած է սաղմոսարանի մարգարէական Օրհնութեանց իւրաքանչիւր կանոնի և որ կերգուի գիշերային ժամին. ասոնց առաջինն է Մովսէսինը, „Օրհնեսցուք զՏէր, զի փառօք է փառաւորեալ“, ասոր համար Օրհնութեան շարականն սկսելու ատեն, զայն կերգենք։

„Հարցն“ յարմարցուած է Բաբելոնի երեք մանուկներու օրհնութեան. „Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած հարցն մերոց“ և կերգուի առաւօտեան ժամուն։

„Մեծացուսցէն“ Սրբուհի Աստուածածնի երգին յարմարցուածն է, „Մեծացուսցէ անձն իմ զՏէր“, որ առաւօտեան ժամուն կերգուի։ Թէև հին ատեն կըսէին միայն կիրակի և ուրիշ կրօնական տօներուն, բայց հիմայ ամէն օր։

„Ողորմեա“ն է առաւօտեան ժամին այն երգն որ պատշաճեցուցած է Ծ. Սաղմոսին „Ողորմեա ինձ, Աստուած»։

„Տէր յերկնից“ն է առաւօտեան ժամուն այն երգն ըստ ՃԽԸ Սաղմոսին „Օրհնեցէք զՏէր յերկնից“։

„Մանկունք“ն է առաւօտեան ժամուն երգուածն ըստ ՃԽԲ Սաղմոսին. „Օրհնեցէք, մանկունք, զՏէր։

„Ճաշու“ն է երգուած շարականն ճաշի ժամէն առաջ, պատարագի ատեն, աւուր պատշաճի այլ և այլ սաղմոսներու համեմատ։

„Համբարձի“ն է իրիկուան ժամուն երգուածը՝ ըստ ՃԻ Սաղմոսի, „Համբարձի զաչս իմ ի լերինս։ Ասոնց ամբողջութիւնը կը կոչուի ղոփնէր կամ չանան։

Արդ, մինչ շարականները դեռ հիւսուած չէին, գիշերային ժամուն „Օրհնութեան տեղ, Օրհնեսցուք զՏէր“, առաւօտուան

Digitized by Google

ժամուն «Հարցին տեղ», «Օրհնեալ ես Տէր» և այլն սաղմոսերգութիւններն էին, և իրիկունը, «Համբարձի զաչս իմ ի լերինս» սաղմոսերգութիւններն էին, որոնց վրայ քիչ մ'առաջ խօսեցանք։

23. Եկեղեցւոյ արարողութիւնը ժամերու բաժնուած է.

Ա. Գիշերային ժամ. «Օրհնեալ Տէր մեր». «Տէր բազումն»՝ ի դէմս Հօր Աստուծոյ։

Բ. Առաւօտեան. «Լցաք առաւօտու».—«Օրհնեալ տէր Աստուած», ի գէմս Հօր Որդւոյն Աստուծոյ որ երևեցաւ իւղաբերից։

Գ. Արեւագալի ժամ. «Եղիցի անուն Տեառն», ի դէմս Հոգւոյն, այլ և ի դէմս Յարութեանն և երևման աշակերտացն։

Դ. Երրորդ կամ Ճաշու ժամ, «Օրհնեալ հոգիդ ս. Աստուած». որ կատարի ի դէմս իջման Հոգւոյն սրբոյ և ի խորհուրդ Նախամօրն ճաշակման և ազատութեան, Քր. ծննդեան, Ճրագալոյցի, Աւագ եշ. ու Զատկի ճրագալոյցի ճաշու ժամերը ԺԵ. դարէն յառաջ գոյութիւն չունէին։

Ե. Երեկոյեան ժամ. «Ես առ Աստուած կարդացի», որ կը կատարուի ի դէմս Որդւոյն Աստուծոյ. «որ էջն ի խաչէն և պատեալ պաստառակալաւ և եդաւ ի գերեզմանի»։

Զ. Խաղաղական ժամ. «Ի կարդալ իմում», որ կը կատարուի ի դէմս Հոգւոյն Աստուծոյ. Նաև ի դէմս Բանին Աստուծոյ, որ եդաւ ի գերեզմանի և էջ ի դժոխս և խաղաղութիւն արար հոգւոցն։

Է. Հանգստեան ժամ «Առաքեա, Տէր, զլոյս», «Եկեսցէ», որ կը կատարուի ի դէմս Հօր Աստուծոյ, «զի պահպանողական աջով Միածնին պահեսցէ զմեզ ի խաւարային գիշերի»։ Ըստ յիշատակարանաց ԺԲ. և ԺԳ. դարերու, չկային օրհնութեան քաղուածներ նախնեաց օրով, այլ միայն տէրունական տօներուն, և Հետևակ շարականները կերգէին օրհնութենէ ետք։ Նախ ԺԵ. դարու սկիզբը կը գտնենք քաղուածքը յիշատակուած, բայց Պահք օրեր օրհնութիւն չկար մինչև ԺԸ. կամ ԺԷ. դար։

«Հանգստեան ժամը» հնարեցաւ ԺԴ. գարուն, և կը պաշտուէր «ի վանականաց և երբ առանձինն ի սենեակս իւրեանց» և մուծաւ յեկեղեցի ի ԺԷ դարն, իսկ «Հաւատով խոստովանիմ» և «Որդի Աստուծոյ», յաւելան ի նա ԺԷ. դարուն։ (հմմտ. «Ժամակարգ», «Ներած.» ԻԷ.)։

Հսկում կըլլան մեծ տօներու գիշերը սաղմոսով և ընթերցմամբ, և կը դնեն սրբութիւնները բազմոցին վրայ ատեանը՝ Ծաղկազարդին, Մեծ ուրբաթին, Զատկին, Նոր կիւրակէին, Պենտէկոստէի, Վարդավառին, Փոխման, Խաչվերացին ու Աստուածայայտնութեան։

24. Նախնի դարերու մէջ, Բշ. օրն ի պատիւ արարչագործութեան որոշուած էր և ի պատիւ հրեշտակներու. Գշ. օրն՝ ի պատիւ մարգարէներու. Դշ. օրն՝ ի պատիւ ս. Աստուածածնի. Եշ. օրն՝ ի պատիւ առաքեալներուն. Ուր. ի յիշատակ չարչարանքի, և Շաբաթ՝ ի պատիւ մարտիրոսներու։

25. Եկեղեցական վերին աստիճանի շահեկան խնդիր մըն է գիտնալ թէ մեր եկեղեցին երգերուն Երբ կը կցէ ալէլուեան։ Պահոց ԱՃ. Դ. հարց «Երգէին մանկունք» գործատուններն ալէլուէա ունին, նոյնպէս, բացի Յարութեան օրերէն ու Ծնունդէն, ալելուեա կերգուի Ծաղկազարդի, Աւագ շաբթու երգերուն մէջ, և նաև քառասնորդական կիրակիներն ու ննջեալներու յիշատակին. Նոյնը յոյն, ասորի և ուրիշ արևելեան եկեղեցիներու մէջ։ Լատինական եկեղեցւոյ մէջ շատ դարերէ ի վեր ննջեալներուն յիշատակին ալելուեա չերգուիր և նաև «Առաջաւորաց բարեկենդանէն» մինչև Աւագ շաբաթ օրը. և այս օրը, Յարութեան պատարագը մատուցուելէ ետքը, կսկսեն երգել ալելուեան։

Կ. Պոլսոյ Միքայէլ Կերուլարիոս պատրիարքն որ բիւզանդական պատրիարքութեան գերիշխանութեան ու անկախութեան աշխատողներէն մէկն եղաւ և որ արևմտեան եկեղեցւոյն դէմ այնչափ պայքարեցաւ, Հռոմի եկեղեցին կստգտանէ այս մասին։ Լատին եկեղեցին կառարկէ թէ երբայեցիներն ալելուեա կերգէին ցնծութեան ատեն, հետևապէս հարկ չկայ ննջեցեալներուն և ուրիշ առթիւ երգել։

Նոյնը մտածեցին նաև հայերը Կիլիկեցւոց ատեն, ինչպէս որ Վարդան վարդ. Սաղմոսի ՃԺԸ մեկնութեան առթիւ, կըսէ «ի յիշատակ ննջեցելու ալելու չվայելէ ասել։ Սոյն պարագաներու մէջ ալելուեա երգելու կամ չերգելու համար բաւական վիճաբանութիւններ կատարուած են։

Ալելուեան երեք անգամ կը կրկնուի, կամ իրարու ետևէ, և կամ ընդհատմամբ խօսքերու «Որ վեր օրհնիս» ի Գ. տունին մէջ վերջինին պէս է. ինչպէս «Ովսաննա ի բարձունս, ալէլուեա», «Բարեբանեալ եկեալ անուամբ Տեառն, ալէլուեա» և «Օրհնութիւն որ գալոցդ ես անուամբ տեառն, ալէլուեա»: Աս ալ երրեակ մտածումով: Նախ՝ «Ովսաննա ի բարձունս» երկրորդ՝ Փրկչին մարմնով գալն երգելու, և երրորդ՝ դատելու համար փառքով գալուստը երգաբանելու համար:

26. Հարցերը երեք տուներէ կազմուած են և բոլոր տուները միևնոյն եղանակով կերգուին:

Երեք երեք տներէ բաղկացած ըլլալը Երրորդութեան նըշանակ է, իսկ միևնոյն եղանակով երգելը՝ երեք Անձն, մի Աստուածութիւն ըլլալուն:

27. Աւանդութեամբ, Կիրակոս պատմիչի մէկ աղօտ վկայութեամբ, Շարականներու առաջին հեղինակներն են ս. Սահակ, ս. Մեսրոպ, Մ. Խորենացի ու Յովհ. Մանդակունի, թէև ստոյգ ապացոյցներ կը պակսին, ինչպէս քանի մը անգամ ըսուեցաւ:

28. Շատ հետաքրքրական ու բաղձալի էր Շարականներու և Գանձերու մէջէն բուն հին և առաջին ըսուածներուն հեղինակը ճանչնալ. սակայն ատոնց վրայօք ձեռուընիս եղած քանի մը անվաւեր ու յարմարցուած աւանդութիւններ արժէք չունին: Բանասիրօրէն, այսինքն ոճի և արտայայտուած գաղափարին ու զգացման տեսակէտով կարելի է որոշել Շարականներու հեղինակները ու դարերը: Միայն սաչափը յայտնի է, որ հին շարականները նմանութիւն են սաղմոսներու և յարմարցուած մեր կեանքին: Ատոնք սովորաբար երեք տունէ կը բաղկանան: Առաջին տունը սաղմոսէն առնուած է, միւս տուներն ալ կը պարունակեն քրիստոնէութեան հիմնական գաղափարները: Ոճի կողմէ շատ պարզ են, կարտայայտեն պարզ զգացումներ, կարճ նախադասութիւններով: Հին արևելեան բանաստեղծները երկար պարբերութիւններով խօսելու սովորութիւնը չունին, այլ հասարակօրէն կարճ վճռական նախադասութիւններ կը գործածեն: Բայց որպէսզի այս նախադասութիւնները միօրինակութեամբ մտադրութիւնը չյոգնեցնեն, զանոնք յօրինաւոր (systématique) համեմատութեամբ մը իրարու հետ կը հիւսէին: Այսպէս այլ և այլ նախադասութիւններ բոլոր խօսքին նկատմամբ մէյմէկ անդամ կըլլան: Սոյն շարականներու մէջ երկու զգացում կայ, նախ փառաբանութեան, երկիւղ ու ակնածանք, յետոյ խնդրուածք ու ակնկալութիւն:

29. Շարականներու երգեցողութեան եղանակն հիմակուընէ կը տարբերէր։ Ժամակարգութեան հին հրահանգներու մէջ գրուած է որ շարականը, սաղմոսն աւարտելէ ետք չէր սկսուէր, այլ սաղմոսին քանի մը տունը ըսուելով՝ կը յարէին շարականին առաջին տունը՝ երկու կամ երեք անգամ կրկնելով. և դարձեալ քանի մը տուն ըսելով սաղմոսէն՝ կը յարէին երկրորդ տունը՝ նոյնպէս կրկնելով, և երբ սաղմոսը աւարտէր, կերգէին շարականի վերջին տունը։

Այս սովորութեան հետքը կը տեսնուի հիմայ պահոց Բ. ողորմեայի (ԲԿ.) մէջ, «Ողո՛րմեա ինձ, Աստուած իմ, ողորմեա, զի անպատսպարանի եմ» և այլն, ուր առաջին տունին սկիզբը կը դրուի «թիւնս» իմ, որ է սաղմոսին վերջին տունը, այսինքն քաւեա զանօրէնութիւնս իմ։ Երկրորդ տունին սկիզբը կը դրուի «տառապեալք» որ է իններորդ տունին վերջինը, այսինքն «լսելի արա ինձ... և ցնծասցեն ոսկերք իմ տառապեալք»։ Իսկ երրորդ տունին մէջ կը դրուի թեան քո, որ է ԺԷ. տունին վերջինը. «Փրկեա զիս յարենէ... ցնծասցէ լեզու իմ յարդարութեան քո»։ Սոյն սովորութիւնը կը ցուցնեն դարձեալ զանազան հարցերու չատ գործատուններ, ուր գործատունին առաջին տունին սկիզբը կը դնենք «Օրհնեցէք, ամենայն գործք տեառն, զՏէր» և այլն. Նոյնպէս ուրիշ գործատուններու մէջ կան «Գիշերք, զՏէր օրհնեցէք». «Աղբերք, զՏէր օրհնեցէք». «Իսրայէլ զՏէր օրհնեսցէ», որ երից մանկանց օրհնութեան այլ և այլ տուներն են։

Այս սովորութիւնը մնացած է նաև Ծաղկազարդի երեկոյեան ժամերգութեան ատեն, ուր «Խոնարհեցո», «Ապրեցո» սաղմոսներուն կը յարենք նոյն օրուան ողորմեան «Ուրախ լեր» ու Տէր յերկնից «զՔրիստոս Թագաւոր», քանի մը տուն սաղմոսէ ետք, երեք անգամ շարականին մէկ տունը կրկնելով ըստ Տօնացոյցին։

Ձայներու աստիճանն ալ տարբերութիւն ունէր։ Գրուած է որ «Մեծացուսցէն» և «Ողորմեան» ցած պիտի երգուին ու «Տէր յերկնիցը» բարձրաձայն, իսկ «Օրհնութեան» և ուրիշ շարականներու մասին բան մ'ըսուած չէ։

30. Հնագոյն ձեռագիր շարականներու մէջ շարականներու խորագիրն ալ ուշադրութեան արժանի է, ինչպէս կանոն, օրհնութիւն, կարգ, երգ և շարական։

«Կանոն»՝ Էջմիածին գտնուած 1588—ժէ շարականի մէջ իբրև անդրանիկ խորագիր դրուած է առաջին անգամ ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի վերագրուած շարականներու ճակատը։ (Համմտ. «Արարատ» 1894. էջ 178—179)։

Նոյն շարականին մէջ «Կանոն» և «Կարգ» համազօր խորագրերը կը գործածուին միայն այն ատեն, երբ ամբողջովին կամ պակաս են իրենց հետեւող օրուան տօնի պատշաճ շարականները։ «Հարց» և «Օրհնութիւն» իբրև անդրանիկ խորագիր առաջին անգամ գրուած են Ը. դարուն ապրող Սիւնեաց Ստեփաննոս եպիսկոպոսի Յարութեան ութ ձայն կրճատ ձևով գրուած օրհնութիւններու վրայ։ Կարգ իբրև խորագիր առաջին անգամ գրուած է ԺԱ դարուն ապրող Պետրոս «Գետադարձ» կաթողիկոսի գրած Մարտիրոսաց ութ ձայն կրճատ ձևով շարականներու վրայ։ «Երգ» իբրև անդրանիկ խորագիր դրուած է մի միայն Ներսէս Շնորհալի հայրապետին բաց ձևով գրուած բոլոր երգերու վրայ, ինչպէս «Այսօր անճառ»։

«Շարականն» իբրև անդրանիկ խորագիր առաջին անգամ շարականի մէջ կերգուի Յինանց՝ կրճատ ձևով իրարու ետև գրուած 6 հատ «Գովեաններու» վրայ։

31. Շարականներու ութ ձայնի բաժանումը ծագած է Կանոն—սաղմոսներէն։ Ութ ձայն ու իրենց երկու դարձուածքի եղանակներն ունին նոյնպէս իրենց անուանակոչութիւնը. ինչպէս կը տեսնուի Յայսմաւուրքի մէջ։ «Զորս ձայնք ի չորս ի տարերց ունին զգայունքն որպէս Ա ձայնն ի հողոյն, Բ.ն ի ջրոյն. Գ.ն ի յօդոյն, Դ.ն ի հրոյն, Ե.ն յերկաթոյ, Զ.ն ի ծովու ծփանաց, Է.ն յանասնոց, Ը. ի գազանաց, Թ. և Ժ. ի հաւուց»․ «Շնորհ. և իւր պարագայ», էջ 88, Վենետիկ։

«Երանելւոյն Բարսեղի» գրուածքին մէջ զոր թարգմանած է Ստեփաննոս փիլիսոփայ, ձայները բաժնուած են 24. թառաչել, բջել, կանչել, գոչել, բնչել, մնչել, բբջել, կառնջել, մըռմռել, ճչել, կանչել, պոհգոհել, վչել, խանչել, հառչել, հառաչել, կաղինձել, հաչել, կարկաչել, սողալ և այլն։

Շարականները 20 մայր-եղանակ ունին, ասոնցմէ կեղանակաւորուին ուրիշ 20 եղանակ ալ։ Եթէ մանր մունր եղանակաւորումներն ալ նկատի առնենք՝ ընդհանուր գումարն կըլլայ 140 կամ 120։

Ըստ «Մանր ուսմունքի», ութ ձայնի եղանակաւորումնեքըն և կամ մանրուսումներն են,

ԱՁ=Առաջին ձայն։

1. Գչած, 2. Կիրակամտի, 3. Մարընակ, 4. Անմեղուկ, 5. Խօսող, 6. Զագ. 7. Մամկոն, 8. Զադն. 9. Հիւանդ, 10. Գուսան. 11. Հոռոմ. 12. Ջուլահակ. 13. Փարակն. 14. Հոռմակ. 15. Մովսէս. 16. Աչակերտ. 17. Բրաւոր. 18. Երկաթ. 19. Գիծակ. 20. Խոռ. 21. Ծիծեռն Հաթերբեցի. 22. Աւել. 23. Թալրուկ:

ԱԿ=Առաջին կողմ.—

1. Գռուզ. 2. Կինայ. 3. Եկեղ. 4. Քեքչակ. 5. Գոճնակ. 6. Առաւնիկ. 7. Ծովցի. 8. Ջահրիկ. 9. Մեռելքաչ. 10. Ջոջատող. 11. Տարօնեցի. 12. Վաչդարձէք։

ԲՁ.=Երկրորդ ձայն.

1. Կատուն, 2. Ջորեքաչ, 3. Արծիւ, 4. Զագն, 5. Հոփիւ, 6. Լալկան, 7. Անձեղն, 8. Զիտ, 9. Բաղէ, 10. Շահեն, 11. Ջաղացք, 12. Աւելի։

ԲԿ.=Աւագ կողմ.

1. Շնորհազարդ, 2. Հարնձի, 3. Մեղու, 4. Ս. Նչանեցի 5. Կարմիր վանեցի, 6. Ուղտն, 7. Կոզեռն, 8. Հաս, 9. Մեծգլուխ, 10. Խաբուսիկ, 11. Զորուկ։

ԳՁ=Երրորդ ձայն.

1. Ջաւճտող, 2. Գայլ, 3. Զակ, 4. Տաւպտողոյ, 5. Սայլ, 6. Առէջ, 7. Արջ, 8. Մչեցի, 9. Շաւառն, 10. Զագ, Տիրոցի, 11. Սրինգ, 12. Առոյծ, 13. Զար։

ԳԿ.=Վառ.

1. Տարած, 2. Խեզեփ, 4. Մազնէ, 4. Առաւօտ-երդ. 5. Ցաւնիչ, 6. Հաւտուոր, 7. Ցեռքաչ, 8. Գայնիկ; 9. Գաբրիէլ, 10. Միքայէլ, 11. Ցեմակ, 12. Ցեղմն, 13. Եղնակ, 14. Փարնկուլ, 15. Վարուժնակ, 16. Անձէթ, 17. Աւելորդ, 18. Մառիչն, 19. Զոր, 20. Տանուտրակ։

ԴՁ=Չորրորդ ձայն.

1. Ռամ վառ, 2. Փող, 3. Գաբբին, 4. Աչակերտ, 5. Տուկատ, 6. Այսօր մտնէ, 7. Ովքայն, 8. Աւելի, 9. Գէտ, 10. Կակծոտ, 11. Հաւ, 12. Բթեչ, 13. Ծնծղայ, 14. Ձոխ փետ, 15. Բերդ, 16. Ոչխար, 17. Ծովանեցաք, 18. Զոր։

ԴԿ=Վերջ.

1. Աղաջանք, 2. Կաղ, 3. Կիրակմտեր, 4. Սարկաւագ, 5.

Ճեջող, 6. Ձագն, 7. Փող, 8. Թագաւոր, 9. Գալստեան, 10. Խաչի, 11. Աւելք, 12. Կցխակ, 13. Քրեղ, 14. Վարսեղն։

32. Մեր ութ ձայնի համապատասխան են, պարսկական, արաբական ու թրքական սա ութ եղանակները։

ԱՁ=Հեֆտուկեահ.
ԱԿ=Սեկեահ.
ԲՁ=Հիւսէյինի.
ԲԿ=Աճէմ.
ԳՁ=Հիճազ.
ԳԿ=Սապահի.
ԴՁ=Նէվա=Իսվահան.
ԴԿ=Իւշշագ։

33. Կաւանդուի թէ ս. Սահակ ու ս. Մեսրոպ յօրինեցին հայկական երաժշտական խազերն ու եղանակները։ Սակայն խազերն ալ, եղանակներն ալ ծագումով հայացի չեն, այլ հայացած են։ Երաժշտական խազերը սեմականին եղանակաւորումները, հայացածներն են։ Խազերը ձայնանիշներ չեն, այլ ամանակներ. Եղանակներն ալ ոմանք Յունարէնէ և ոմանք ալ արևելեան մանաւանդ ասորի եկեղեցիէն փոխ առնուած են։ Ասորական եկեղեցւոյ երգերու առաջին հեղինակն է Գնոստիկեան աղանդաւոր Բարդեծանի (174—152) որդի Հարմոն։ Բայց Ս. Եփրեմ (Դ. դար) այդ երգերուն տեղ ուղղափառ երգեր յօրինեց և տուաւ ժողովրդին, իսկ յունական եկեղեցւոյ երգերու առաջին հեղինակներն են Գրիգոր Նազիանզցի (մեռած 390) և Մեծն Բարսեղ Կեսարացի (329—379), հռոմայական եկեղեցւոյն ալ Ս. Ամբրոսիոս (340—397)։—Մեծն Գրիգոր Պապը (մեռած 604)։ H. Petermann, ZDMG թերթին մէջ, 1851, էջ 365—72, նաև «Բազմավէպ», 1876, էջ. 399—406, մանաւանդ և «Արարատ», 1894, էջ. 176—186, 218—222. և այլն. Սահակ վրդ. Ամատունի ու Սողոմոն Ա. Ս. Սողոմոնեանի «հայոց եկեղեցական եղանակներ» մակագրուած ուսումնասիրութիւնը կը ցուցնեն թէ Ս. Սահակէն յառաջ չորս ձայներ, այսինքն ԱՁ, ԲՁ, ԳՁ. ԴՁ. գտնուած են յոյն երաժիշտներու ձեռքով որոնց անուանները կը յիշուին Երանելւոյն Բարսղի յաղագս չորից գրուածոցն մէջ։

Ինչպէս խազերուն և եղանակներուն հեղինակը Ս. Սահակ չէ, (տես 27) նոյնպէս շարականներու առաջին հեղինակներն ալ չեն կրնար Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ ըլլալ, որովհետև Ս. Սահակ առ Քորեպիսկոպոս կրած Գ. կանոնի մէջ (տես «Սոփերք հայկականք». հատոր Բ, էջ 8) պաշտօն սաղմոսերգութեան միայն կը յիշէ։ Եղիշէ՝ (ը. եղանակ) «սաղմոսք էին մշտնջենաւորք՝ մրմունջք ի բերան նոցա»։ Ե. դարու առաջին կիսուն այդ սաղմոսներէն ոմանք, ինչպէս են ալելուիաները, շնորհիւ ս. Սահակի ու ս. Մեսրոպի սկսան չորս ձայնով երգուիլ, մինչ անկէ առաջ պարզ արտասանութեամբ էին այս սաղմոսները։

Ութ եղանակ կայ սովորաբար, ինչպէս ըսինք, բայց Ցայսմաւուրքի մէջ տեղ մը կը յիշուի 10 եղանակ։ Անշուշտ երկու աւելորդ եղանակը դարձուածքի համար ըսուած է։ Դիտած ենք որ արևելեան եկեղեցիներէն յունականին մէջ, տնօրինական օրերուն ինչ եղանակ սաղմոսերգութիւն կերգուի, նոյն եղանակով է նաև մեր շարականը։ Հրէից պասէքին, սինակոններուն մէջ երգուածներն աւագ կողմ=ԲԿ են, ծաղկազարդի համբարձին ալ, «Այսօր ընդ հրակերպեան» ԲԿ է։ Երկար պիտի ըլլար մի առ մի թուել այսպիսիները։

Շարական ուսուցանողը կը կոչուէր «փիլիսոփայ» և արուեստի գրքերը կը կոչուէին Տանրաւոռամ։ Կիլիկեցւոց ամեն մանրուսման կեդրոն էին Արքայակաղին, Դրազարկ, Սկեւռայ, Կարմիր վանք և այլն։

34. Ոմանք կը կարծեն թէ շարականները կամ գանձերն ևէ եղանակով կ'երգուին։ Սակայն և ոչ, շարականները յատուկ եղանակ ունին։ Մեր երանաշնորհ նախնիք շարական մը յօրինելէն առաջ կը խորհէին թէ ո՛ր եղանակին համեմատ պիտի գրէին, այնպէս որ ԲՁ. շարական մը ԴՁ չի կրնար երգուիլ։ Ասով սա կը հասկցուի որ եղանակներն ալ ունէին իրենց յատուկ տաղաչափութիւնը. Նախնեաց արուեստին հմուտ անձ մը կրնայ երաժշտապետներէ աւելի, եթէ եղանակները նշանակուած իսկ չըլլան, որոշել թէ շարականն ո՛ր եղանակով պիտի երգուի։

35. Մեր եկեղեցական մատենագրութեան մէջ ամենէն գերազանցն են շարականները, իբրև պսակ Աստուածային պաշտօներգութեան։ Այս գերազանցութեան պատճառներն են 1. Ծրածշղանման արհեստին խաղմունքներուն որով ամէն եղանակներու զանազանութիւնը կը պատկերացընէ ութ գլխաւոր ձայնի համեմատ իրենց եղանակաւորումներով, 2. իմաստի ու տաղյուածքի վերծանութեան որ իբրև հոգի միացած ձայներու եղանակին հետ՝ կենդանորագ կը զուարթացնեն երգեցողը Աստուած փառաբանելու համար։ Ս. Գրքի խորհրդաւոր իմաստներն օրհներգուած՝ տօնին կամ

Digitized by Google

օրուան գեղեցկապէս պատշաճեցուցած են, մանաւանդ որ շարականները Ս. Գրքէն առնուած խօսքեր են՝ օրհներգուած ու եղանակուած, որով յիրաւի շարականներն արժանի է համարել Ս. Գրքի համառօտութիւնն իմաստի ու խօսքի համեմատ. 3. Հապա այն վարդապետական ասացուածքներն որ խտացած են շարականներու մէջ, ինչպէս հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը ս. Երրորդութեան, Աստուծոյ բանին մարդեղութեան, շնորհաց ու հատուցման, ս. եկեղեցւոյ և իր խորհուրդներուն նկատմամբ, մէկ խօսքով հին և նոր աղանդաւորներու դէմ արդարութեան զէնքերը, ինչպէս որ իրենց կարգին պիտի տեսնենք։ Հայ եկեղեց. մատենագրութեան մէջ բացարձակապէս չկայ գիրք մը որ շարականին չափ խտացընէ հայ. ս. եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը, ինչպէս, 1. որդւոյն յաւիտենական ծնունդն ի Հօրէ կամ բղխումը, հմմտ. Շնորհ. «բղխումն ի Հօրէ, բղխեա ի Հոգւոյս»։ Բղխումն ու ծնունդ համազօր։ 2. Խորհուրդ մարդեղութեան Աստուծոյ Բանին մասին՝ մի անձն աստուածային ի Քրիստոս՝ ընդդէմ Նեստորի և երկու բնութիւն՝ աստուածային և մարդկային՝ ընդ դէմ Եւտիքեայ, այս է միևնոյն Քրիստոս՝ կատարեալ Աստուած և կատարեալ մարդ։ Ինչպէս «մանուկ՝ անժամանակ ի Հօրէ, և ժամանակաւ գոյացեալ» ծնեալ լինի Աստուած և Տէր, Բ. օր ծննդեան շար. օրհն. Դկ.—«յառաջ քան զյաւիտեանս որդի նախայաւիտեան, այսօր յերկրի երևեալ Աստուած և Տէր [illegible]» Ե. օր ծննդեան, ողորմ. Դկ.—«իսկապէս բանն Աստուած մարմնացաւ ի Տիրամօրէ անփոփոխ գոլով յէութեանն»։ Որդւոց որոտման, օրհ. Դկ.—«կենդանութիւն բաշխող Քրիստոս... տնօրինաբար արտասուելով... որպէս Տէր հարցանէր, ուր եդիք զՂազարոս.—և որպէս զԱստուած բարբառով յարուցանէր ի մեռելոց զչորեքօրեայն» Ղազ. յար. հետևակ շար. ԱԶ. «այսօր գոլով,—անսկզբնակից Հօր որդի, որ այսօր նախաստեղծին բնութեամբ ի կուսէն ծնար, Աստուած և Տէր»։ Դ. ծնդ. ողորմեա.—«զի կատարեալ էառ զբնութիւն Աստուածն բան զմարդկութեան»։ Այսօր անճառի զօղեալ տունին մէջ,—«Հուր կենդանի որ ի մորենին վառեցաւ, զոր անվնաս յարգանդի քում կրեցեր և ծնար Աստուած և Տէր, ողորմեա.—անեղանելիդ Աստուած, բանդ անմեկնելի ի Հօրէ՝ ընդ ժամանակաւ լինել հաճեցար և մարմնացար ի սուրբ կուսէն՝ Աստուած և Տէր յայտնեցաւ», Ծնդ. ը. օր. ճաշու—«անսկիզբն բանն յանսկզբնական ի Հօրէ և սկզբնաւորեալ ի կուսէն մարմնոյ զգեցմամբ, բովանդակելով յորովայնի և ընդ հօր գոլով, և սահմանեալ ժամանակաւ ծնեալ լինի Աստուած և հզօր» Տեառնընդառաջ ճաշու. ԴԿ. մտեալ ընդ օրինօք աննիւթական հողանիւթ գոլով, զի զհողածնեալքս հօրն ընծայեսցէ, Աստուածորդին որ է ծոց հօր, տալով քառասնօրեայ բանն ի գիրկս ծերունւոյն և յայտնապէս ծանուցանի Աստուած և հզօր նոյն։—Որ առաւել քան զմարգարէս մեծ ի ծնունդս կանանց որ Զքեզ մեզ յայտնեաց Աստուած և հզօր յերկրի երևեալ, Գլխատ. Կարապետի ողորմեա ԱԶ.—բանն անսկիզբն ի կուսէն սկզբնաւորեալ ի յերկիր մարմնով երևեցաւ, զոր տեսին քարոզք բանին ճշմարտութեան և ծանուցին տիեզերաց Աստուած և հզօր» որդւոց որոտման, օրհ. ԴԿ. ծանուցար տիեզերաց Աստուած և հզօր գոլով, մարմնացար ի սուրբ կուսէն ի փրկութիւն ազգի մարդկան, աւագ օրհն. ԱԿ. ծածկեալ խորհրդոյն յաւիտենից լսեցելոյ և անճառին, ի հասանել ժամանակին պարգևեցաւ մարդկան ազգին, էական բնութեան բանին խառնեալ անշփոթ ընդ բնութեան, Բ. օր փոխման, «Արևելք գերարփին»։

36. Աւելցընենք նաև հայ. եկեղեցւոյ «Աստուած կատարեալ և մարդ կատարեալ» վարդապետութիւնը։ Երեքսրբեան փառաբանութիւն «որ խաչեցար»։ Ս. Աստուածը կերգենք ի դէմս որդւոյն Աստուծոյ որ նաև կը խոստովանի զբանն Աստուած՝ Աստուած սուրբ, Աստուած հզօր, Աստուած անմահ՝ ըստ աստուածայայտնութեանն, և աւելցնելով որ խաչեցար՝ յայտնի կը քարոզէ զայն բան Աստուած ըստ մարդկային բնութեան խաչեալ, ըստ հոգերգող խօսքերուն Շնորհալւոյ «Սոսկալիդ Սերովբէից--և ահաւորըդ Քերովբէից, խոնարհեցար ի չարչարանս չարչարելի բնութեանս հողեղինաց». դարձեալ՝ «Մերով բնութեամբս մեռանի, Աստուած անմահ խոստովանիս»։ Իսկ ԺԴ. դարուն մօտած է «որ խաչեցարի» մէջ երգել ըստ պատշաճի օրուան հանդիսի, ինչպ՝ս «Որ ծնար և յայտնեցար».—«որ եկիր և գալոց ես»,—«որ մտանեցար», «որ թաղեցար», «որ յարեար ի մեռելոց», «որ համբարձար», «որ յայտնեցար ի Թաբօր», «որ եկիր ի փոխումն», Պենտեկոստէին՝ «որ եկիր և հանգեար»։—Ուստի հայ. եկեղեցին երգելով ս. Աստուածն ի դէմս որդւոյն Աստուծոյ, կը դատապարտէ միանգամայն Եւտիքէս և Նեստոր. և Աստուածաչարչար աղանդաւորները. ինչպէս որ Տարսոնի, Սսոյ և Ատանայի ժողովներուն մէջ ալ պարզուեցաւ, նաև Ն. Շնորհալի հայրին Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր գրեալ Ալեքս [illegible]-

բատորի գրած Թղթին մէջ ալ, տպագր. Ս. Պետր. 1788, էջ 93. (համմտ. «Ժամանակագրութեան». Ներած. էջ ԺԲ—ԺԳ)։

Արևելեան ու արևմտեան եկեղեցւոյ ս. հայրերը կը գործածեն խառնել, խառնուած, խառնուրան, տարաւածախառն մարմին բանին մարմնոյ հետ միաւորութեան վրայ ճառելու ատեն, և այն՝ անբաժանելի, իսկական, անշփոթական, ճշմարիտը ցուցնելու համար Նեստորի դէմ, որովհետև խառնել՝ ոչ թէ խառնակել կամ շփոթել, այլ զօդել, «միաւորել» կը նշանակէ, «Որ ընդ հողեղէն բնութեան մերոյ խառնեցեր զբանական հոգին» Ն. օր Պենտեկոստէի, հարց ԴՁ.

Թէոդոս Թագաւորի շարականը կըսէ անոր վրայօք. «Հիմնեցոյց զեկեղեցի, հիմնադիր ու հաւատոյ» որ ոչ թէ կը նշանակէ աշխարհական թագաւորն կը հիմնէ եկեղեցի կամ հաւատքն ուղղակի և անմիջապէս, այլ խօսքին իմաստ է թէ «բարեպաշտ թագաւորք յոյժ ամենայնի՝ յոր ինչ կարող էր աշխարհական իշխանութիւնն, ջանային այնու ձեռնտու լինել սրբոց հարց՝ ի վանել զմոլորութիւն հերձուածողաց և հաստատել զեկեղեցի կամ զհաւատս»։

37. Սրբոց բարեխօսութիւն. «Որ անպարագրելի աստուածութիւնդ տեսուչ և բարեխօս իւր ուխտաւորաց», Սահմ. Նախավկ. հարց ԳՁ.—«Որք ի մահու իւրեանց կենդանացան, ելին ի կամարն երկնից. խառնեցան ի գունդ զուարթնոցն, սոցա բարեխօսութեամբ ողորմեա».—«Այսօր հրաւիրեցաւ յերկնից արքայութիւնն ս. Հռիփսիմէ—որ զտիկնութեանդ քո թողեր զփառս... բարեխօսեա». ս. Սանդուխտի մանկունք ԴԿ.—«Ձայն բարբառոյ յանապատի, աղօթիւք սորա լուր մեզ»։ Յովհ. գլխատ. ողորմեա ԱՁ.—«Որ քոյին առաքինասէր... Տէր ս. Գրիգոր, անդադար բարեխօսեա»։ Նյն ի վերապէն Որհ. ԴԿ. Ննջեցելոց շարականին մէջ ալ նահատակաց վերջին ընդհ. տրօպարը. վերահաս դատաստանը հաւատացեալներուն առջև դնելով կը յորդորէ զանոնք Քրիստոսի աջ կողմը դասուելու արժանանալ։

38. Այս եռակի տեսակէտով, այսինքն շարականներու երաժշտական արուեստին կազմութեամբը, իմաստուն ասացուածքի վսեմութեամբ և հայ. եկեղեցւոյ վարդապետութեան գանձարանն ըլլալովը հայ. եկեղեցւոյ շարականները մեծ յարգ և համբաւ ունին և ոմանք եւրոպական լեզուներու թարգմանուած են, ինչպէս 1. Ֆ. Նէվ Լէվէնիկացի հայագէտին Les-

hymnes funèbres de éEglise arménienne, L'ouvain, 1855 և L' Hymnologie arménienne. 2. Մկրտիչ Էմին ռուսերէնի թարգմանած է Վարդավառի, Ութօրէից, Հոգեգալստեան, Յով. Մկրտչի, Պետրոսի և Պօղոսի, սրբոց Վարդանանց, ս. Հռիփսիմեանց, (Մոսկուա, 1879) և 3. Վենետիկցիներն ալ լատիներէնի թարգմանած են (1877) Աստուածածնի շարականները, Laudes et Hymni at sS. Mariae Virginis honorum. Պիոս Թ. ի քահանայութեան յիսնամեային առթիւ, Էօժէն Պորէ հայագէտն ալ, 1840.ին, իր ծանօթ գործին մէջ ս. Լուսաւորչի շարականը, և իտալացի Լուիճի Քարէր՝ ս. Հռիփսիմեանցը։

Ո՛չ միայն արդի ժամանակներու մէջ մեր շարականները հայ. եկեղեցւոյ վարդապետութեան տեսակէտով մեծ յարգ և համբաւ ունին, այլ և հին ատենն ալ, ինչպէս որ Կիռ Մանուէլ կայսեր ատեն յունաց վարդապետներուն քովն ալ։ Կիռ Մանուէլ կայսրը կը գրէ Ն. Շնորհալւոյն. «Ծանիր զայս, զի զգայթակղութիւնս որ կայր ի սիրտս մեր յերգ« ձեր և ի պաշտամունս որ առ Աստուած՝ բժշկեցաք քննութեամբ, վասն զի ի մէջ ածաք և ծանեաք երևելապէս ի նոցանէ»։ Նոյն խօսքը կը յիշեցնէ Գրիգոր կաթուղիկոս հաղբատացի վարդապետներուն գրած թղթին մէջ. «Վկայեցին եթէ ծանեաք յերգս ձեր և յօրհնութիւնս որ է շարականդ որ առ Աստուած զճշմարիտ հաւատոյ ձերոյ ուղղափառ դաւանութիւն»։

39. Գրիգոր Տաթևացի ու Ստեփաննոս երէց ունին յիշատակարան մը «Վասն շարականաց թէ յո՞ւմէ ասացան»։ Բայց հեղինակներու անունները չփոթուած են։ Զ. օր. Մ. Խորենացւոյ անունով կը յիշուին այնքան շարականներ, որքան չէ գրած. մինչև անգամ մէկ շարականը կը յատկացնեն քանի մը հեղինակներու։ Ասոնց հեղինակը բանասիրօրէն կարելի է գտնել։ Կիրակոս պատմիչ Խաչի շարականները կը վերագրէ Ե. դարուն։ Սակայն խաչի տօները Է. դարուն հաստատուած են ու շարականներն ալ Սահակ Ձորափորեցի հայրապետը գրած է։ Անկէ առաջ Խաչի տօն հաստատուած չէր որ ասոր շարականն ալ ըլլար։

Ապաշխարութեան, մեծ պահքի շարականները ս. Մեսրոպի անունով մնացած են, որ բանասիրական ինչ ինչ ցուցումներով հաւանական չերևար։ Ս. Սահակ գրած է կըսեն, Ծաղկազարդի «Որ վերօրհնիս», Ղազարու յարութեան և Աւագ շաբաթի շարականները, Ծննդեան առաջին օրուան օրհնութիւնը «Խորհուրդ մեծ» հարցն, իսկ Մեծացուցէները կը վերագրեն Ե դարու Խորենացւոյն։ Սակայն և այնպէս Մեծացուցէն Ե. դարու չի պատկանիր, այլ Ը. դարուն, որովհետև Ը. դարէն առաջ ս. Աստուածածնի տօներէն և ոչ մէկը հաստատուած էր, ինչպէս պիտի տեսնենք իրենց շարականներու կարգին մէջ։

Քիչ բացառութեամբ շարական մը գրած են, երբոր ոեէ տօն մը կատարուած է։ Անտօն Անապատականի, Առաքելոց, Մարգարէից շարականներն ալ կը վերագրեն Մ. Խորենացւոյ, բայց ոճի տարբերութենէն կը տեսնուի որ աւելի վերջին դարերու գործ են, մանաւանդ որ այս տօները վերջերը հաստատուած են։

40. Ե. դարու մեր եկեղեցւոյ մէջ փայլող լուսափառ փարոսներէն ու հաստահեղոյս սիւներէն մէկն էր Յովհ. Մանդակունի մեծանուն հայրապետը։ Մեր հին մատենագիրներէն և ոչ մէկն որոշակի նշանակած է այս հայրապետին ճիշտ թուականն և ծննդավայրի մասին համաձայն չեն։ Ստեփաննոս Ասողիկ կը գրէ թէ ծնած է Ծախնոտ գեղը, իսկ ուրիշներ տարբեր կը գրեն։ Փարպեցւոյն «առ Վահան» գրած թղթէն գիտենք թէ Գիւտ կաթողիկոսին եղբօրորդին էր սա։ Ըստ Հ. Բարսեղ վ. Սարգսեանի «Քննադատութիւնք Յովհան Մանդակունւոյ և իւր երկասիրութեանց վրայ» գործին, էջ 21, Մանդակունին ծնած է 400-ին մօտ, 450-ին քահանայ ձեռնադրուած, 454-ին Տիզբոնէն վերադարձած, 484—485 կաթողիկոս և 498-ին վախճանած։

Վենետիկի վանքը, 1345-ին գրուած Մաշտոցին վերջը շարադրութիւն հայրապետացն հայոց ընտիր պատառիկ մը կայ որ Յովհ. Մանդակունւոյ համար կ'աւանդէ թէ «ս՝ նախ ձեւ ծրագրոյ ժամերգութեան։ Հ. Բարսեղ, դարձեալ նոյն գործին մէջ, էջ 26—28, դիտել կուտայ «Յիշատակարաննիս «գիր» բառով երկու բան կը հասկցուի. 1) ժամակարգութեան վերաբերեալ աղօթք, մաղթանք, քարոզք, երգք, և ամենայն որով կը կազմուի ժամերգութեան ամբողջական շէնքը, կամ գիրքն, որ Մանդակունիէն յառաջ կամ գոյութիւն չունէր կամ որ ինձ հաւանագոյն կը թուի՝ միայն սաղմոսերգութեանց, ընթերցուածոց և աւետարանի կարգացմանց մէջ կը կայանար։ 2.

Նշանագիր կամ խազ երգոց և շարականաց, ըստ ութ ձայնից։ Հ. Բարսեղ կեզրակացընէ թէ Մանդակունիէն առաջ «ժամակարգութիւնը բաղդատմամբ շատ անկազմ ու անկերպարան էր։ Մանդակունին եղաւ որ մեր ժամակարգութեան բնորոշ կերպարանք տուաւ։ Նախ յօրինեց խորին աղօթքներ, քարոզներ, մաղթանքներ և օրհներգներ՝ իրենց յատուկ և քաղցր եղանակներով ու խազերով, երկրորդ, այն սաղմոսականոնները, ընթերցուածքները, աւետարանները, երգերը կամ նուագներն որ իրեն ատեն կը գործածուէին անշուք ու ցրուած կերպով, գեղեցկագիտօրէն հիանալի վայելչութեամբ և հանճարեղ կերպով հիւսեց իրարու հետ։ Կ'աւանդեն թէ «կանոն տապանակի տեառն» շարականը գրած ըլլայ, բայց հաւանական չերեւար ոճէն դատելով։ Ս. Հռիփսիմեանց համբարձին ալ Մանդակունւոյ կը վերագրուի, բայց ս. Հռիփսիմեանց տօնն Է. դարուն հաստատուած է. հետեւապէս ս. Հռիփսիմեանց համբարձին աւելի Օձնեցուն կերեւայ, մանաւանդ որ այս համբարձին տաղաչափական արուեստն այբուբենական կարգաւ է։ Այդ ձևը մտաւ հայոց մէջ Է. դարուն։ Ուրիշ շարակնոցներու մէջ Յովհ. Մանդակունւոյ կընծայուին այն շարականները զորոնք ուրիշներ Մ. Խորենացւոյ ու Անանիա Շիրակացւոյ կը վերագրեն։ Հ. Տաշեանի «ցուցակ ձեռագրաց». էջ 523. թիւ 222, 1313-ին գրուած շարական մը հռչականուն հայրապետին կը ընծայէ «Կանոն ս. Առաքելոց», «Կանոն գալստեան», «Կանոն Յովհ. Մկրտչի». ս. Գրիգոր Լուսաւորչի «Ով երջանիկ» շարականները, թէև ոչ հարազատ։

41. Այս հայրապետէն ետքն է որ յետագայ ծաղկող մատենագիրները չեն բաւականանար լոկ ողորմեաներով և օրհնութիւններով, այլ կը յօրինեն շարականներ ու գանձեր որոնց ընտրութիւնն ըրաւ Բարսեղ Ճոն Է. դարուն որ Շիրակի դպրեվանքին առաջնորդն էր։ Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոս երբ Դուինայ մէջ ժողով գումարեց (645) եկեղեցական ինչ ինչ խնդիրներու կարգադրութեան համար, Բարսեղ ալ ներկայ էր այդ ժողովին, ուր իրենց յանձնուեցաւ ընտրութիւն ընել շարականներու, որոնց թիւը չափազանց շատնալով՝ ժամերգութեան խանգարման պատճառ կըլլար, այնպէս որ Վարդավառին Բագաւանի եկեղեցւոյն մէջ հարկաւոր է եղեր ութ ժամա-

զան հայրց փոխել։ Բարսեղի ընտրած շարականները կոչուեցան Ճօն—ընտիր։

Թէև ամէն շարակնոցի սկիզբը ծննդեան շարականները կընծայեն Մովսէս Խորենացւոյ, նաև աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի կանոնն ալ, «Ուրախացիր, սրբուհի», սակայն Վարդան վրդ. «Անթառամ ծաղիկ» տեսութեան մէջ աւելի Բարսեղ Ճօնի վրդ. ի կուտայ այդ շարականը։ Ճրագալոյց բառը յունարէնի հետևողութեամբ եղած է. ինչպէս նաև լատիններն ալ լուչէռն արիւմ, որովհետև ճրագալոյց հին ատեն կը կատարուէր իրիկուան մութին՝ ճրագները վառելով։ Բայց մեր մէջ սովորութիւն եղաւ ճրագալոյց կոչել բոլոր ժամակարգութիւնն աստուածայայտնութեան նախատօնակին, նաև Զատիկին ալ։ Ճրագալոյցի տօնը հիներէն մէկն է։ Հարցը ԴՁ. «Որ դասուց անիմանալին աստուածաբանօրէն բաւական նըրբութիւններ կը բովանդակէ և կը մատնանշէ հեղինակին ս. Գրքի հմտութիւնը։ Աստուած բազմաչեայ քերովբէից անտեսանելի կ'երգէ։ Անտեսանելին Աստուծոյ ստորոգելիներէն մէկն է։ Հիներէն Դիոնեսիոս Ոսկեբերան, Գրիգոր Նիւսացի, Եպիփան, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Կիւրեղ Երուսաղեմացի այդ վարդապետութիւնը կը ջատագովեն։ Արևմտեան վարդապետներն ալ ս. Օգոստինոս, Ամբրոսիոս ու Հերոնիմոս արևելցիներուն համեմատ են այս մասին։

Սուրբերը միայն կրնան տեսնել Աստուած այսինքն ճանչնալ անոր էութիւնը, ինչպէս մեր շարականներն ալ կ'երգեն, «Որ անպարագրելի աստուածութեանդ տեսող և բարեխօս իբր ուխտաւորաց» («Հարց ս. Ստեփանոսի»), «Որ յանճանելին մերձեալ ի լոյս հաւպ երրորդութեանդ» (մանկունք Ոսկեբերանի)։ «Զի լոյսն անտես իմանալի մաքուր հոգւոց փեռանէլի» (Նորաստեղծեալ)։ Ճրագալոյցի մանկունքի մէջ կ'երգուի Աստուծոյ բանին հրաշալի ծագումը—ծնունդը, որ իբրև հուր փայլատակեալ՝ բնակեցաւ մարմնի մէջ, որուն համար երկինք կը ցնծար հրեշտակներով և երկիրս ալ հրեշտակներու յայտնութեամբ կ'ուրախանար։ Եւ ս. Աստուածածնի բարեխօսութիւնը խնդրելով՝ զայն կը կոչէ «անհաս տնօրինութեան մայր և բոլորից փրկութեան մայր»։

Վարդան վ. Բարսեղ Ճօնի կ'ընծայէ նաև Յարութեան հարցերը։ ԲԿ. ԳՁ. ԳԿ. ԴՁ. ԴԿ. հարցերն իրենց ոճի վսեմու-

Digitized by Google

թեամբ գերազանց ասացուածքներով. կ'երեւան որ Բարսեղ Ճոնի պիտի ըլլան որ Է. դարուն միակ շարականագէտ ու երգահիւսը կ'երեւայ հայոց մէջ։

42. Հին հայերէնն որ Զ. դարուն մարը մտնող արեւ մը պէս իր ճառագայթները ժողովելով, հորիզոնէն կը հեռանար, լիալիր լուսնի մը ճաճանչներով երեւան եկաւ Է. դարուն մէջ։ Այս դարը մեծ կարեւորութիւն ունի թէ հայերէն լեզուի պատմութեան և թէ եկեղեցական տեսակէտով։ Լեզուի տեսակէտով կարեւոր է, որովհետև սահմանագլուխ մ'է հին հայերէնի կամ գրաբարի ու հին աշխարհաբարի կամ Նախնեաց ռամկօրէնի միջև։ Գրաւոր լեզուի մէջ կը մտնեն ռամկօրէն բառեր ու ոճեր, գրաբարի անկում։ Եկեղեցական տեսակէտով ալ կարեւոր է, որովհետև Զ. դարուն մարմին առած հայ եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութիւնը կը կատարելագործուի, եկեղեցական նշանաւոր դէպքեր կը պատահին, նուիրական երգեր կը շատնան և զանազան տօներ կը հաստատուին։

43. Զ. դարուն վերջերը կրկին կաթողիկոսութիւն ունէինք, որուն պատճառը յունաց Մորիկ կայսրն էր։ Սակայն, Մովսէս Բ. կաթողիկոսին ի հեճուկս, որ չընդունեց կայսեր առաջարկութիւնը Քաղկեդոնի ժողովին մասին, և որուն կաթողիկոսութեան առաջին տարիները կարգադրուեցաւ հայոց տոմարը, Աւանցի մէջ Յովհաննէս անունով մէկը կաթողիկոս դրաւ, իսկ Մովսէս Դուինի մէջ մնաց կաթողիկոս։

616-ին Աբրահամ ծայրայեղ հակաքաղկեդոնեան կաթողիկոսին վերջին տարիները ջնջուեցաւ Աւանցի կաթողիկոսութիւնն և դարձեալ մէկ ընդհանրական կաթողիկոսութիւն մնաց։ Այս կաթողիկոսին ատեն, 596-ին վրացի Կիւրիոն եպիսկոպոս որ Մովսէս կաթողիկոսին ձեռնասուն էր, աշակերտն ու կաթողիկոսարանի երեւելի անձերէն մէկը, Դրանիկ եպիսկոպոս, Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելով՝ վրացիները հայոց եկեղեցւոյ իրաւասութենէն բաժնեց։

Digitized by Google

44. Աբրահամին յաջորդեց Կոմիտաս կաթողիկոս (617—625) որ Տարօնի եպիսկոպոս ու Գլակի վանահայրն էր։ Իր հայրապետութեան առեն, Ս. Հռիփսիմեանց տաճարն (Էջմիածին) նորոգել ձեռնարկեց, և այս առթիւ յօրինեց Ս. Կոյսերու վրայ այբուբենի կարգաւ Շարական մը. ծանօթ «Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի»։ Այս քնարերգական գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը Հայ. Եկեղեցւոյ շարականներու մէջ գրեթէ առաջին տեղը կը գրաւէ զգացումներու փափկութեամբ, լեզուի պարզութեամբ ու իմաստի զանազանութեամբ։ Անձինք նուիրեալք Ա.—Ձ թարգմանուած է գերմաներէնի Norrenberg—Mache, Letteratur 303-4 և այլն։ Այբուբենական կարգաւ շարականներու մէջ, ինչպէս «Այսօր զուարճացեալ», «Արեգական արդարութեան», «Արևելք գերարփին» և այլն, առաջինն է «Անձինք նուիրեալքը» ուր Ս. Հռիփսիմեանց մարտիրական գեղեցկութիւնը յիմարեցուց հեթանոս թագաւորներն ու ժողովուրդները։ Իսկ իրենց հոգևոր սքանչելի աստուածաձիր գեղեցկութիւնը փափագելի եղաւ հրեշտակներուն. և երբ մարդիկ կը տօնեն Սրբուհիները, հրեշտակներն ալ ուրախակից կըլլան։ Աստուած Ս. Հռիփսիմեանց օգնութեան կուգայ հեթանոսական գունդերու դէմ։ Կոյսերը Հայոց, Վրաց, Աղուանից ազգերը կը ծնեն, քրիստոնէութեան կը դարձնեն։ Քերթողը Հռիփսիմէ անունին վրայ որ յունարէն Եֆրոսինէ=«Մեծ խորհուրդ» հայացածն է, խորհրդածելով կ'երգէ «Հռիփսիմէ մեծ խորհուրդ և անուն ցանկալի... եղեր օրինակ սրբութեան կուսանաց»։ Կոյսերը Ռահայոլովս ցուցին մարդոց արքայութիւն երթալու համար ու աղքատութեան ճամբան. խոնարհութիւն, աշխարհս արհամարհել, կուսութիւն, ժուժկալութիւն, վշտամբերութիւն, աղօթասիրութիւն, ընկերսիրութիւն, Աստուծոյ ապաւինել, արի՝ դժուարին պարագաներու մէջ։ Ներբողին բովանդակութիւնը առնուած է Ագաթանգեղոսի պատմութենէն։

Ոչ միայն օրհնութիւնն այբուբենական կարգաւ է, այլ և հարցն ալ. թէև ոչ Կոմիտաս կաթողիկոսի։ Ս. Հռիփսիմեանց յատկացուած հարցն աւելի Ս. Ղևոնդեանց յատուկ է քան այս կոյսերուն։ Հարցը Օրհնութեան վսեմութիւնը չունի։

«Անձինք նուիրեալք» չափը հայկական կոչուածն է, իւ-

Digitized by Google

բաքանչիւր տող ունի չորս չեշտ և 8—14 վանկ. օրինակ.

	Շեշտ	Վանկ
Թուլացմա՛ն կորովիք հաստաձիգ աղեղանց	4	12
Եւ տկա՛ր կանայքը՚ն վառեցմա՛ն զինու	4	9
Թագաւո՛րն պերճացեա՛լ զօրութեա՛մբ և փառօ՛ք	4	12
Ի մանո՛ւկ ի կուսէ՛ն պատեալ ամաչէր.	4	11
Ի վերա՛յ միո՛յ պատուակա՛ն մարգարտի	4	11
Խաղացին ցնծալո՛վ ամենա՛յն հեթանոսք	4	11
Արեւմո՛ւտք յարեւելս ընթացեա՛լ հասին	4	10
Քարոզե՛լ յայտնապէս զչքնա՛ղ տեսութեա՛ն	4	10»։

Նախադասութիւնները բարդ են և կը բովանդակեն ճարտասանական ձևեր, ինչպէս պիտի տեսնենք և բարդ իմաստներ։ Այդ ձևին մէջ կերևայ քերթողին զգացումներու վսեմութիւնը. անիկայ ոգևորած է Հռիփսիմեանց նահատակութեամբ, կը գովէ անոնց մարմնաւոր գեղեցկութիւնը, անոնց առաքինութիւնը, աշխարհատեցութիւնը և իրենց համոզման մէջ հաստատուն մնալը։ Զանոնք կանուանէ «Ողջակէզք բանաւորք, զոհք փրկութեան և ողջք անարատք». «Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սուրբ հիմնաքար» և այլն։

45. Կոմիտասի յաջորդ Եզր կաթողիկոս, որուն անունին առաջին տառը Ե. երբեմն՝ գաւազանագիրքներու, այսինքն կաթողիկոսներու յաջորդական կարգին մէջ հակառակ կողմը կը դարձնէին, քաղկեդոնութեան յարելուն համար, ըստ Յովհ. Իմաստասէր (Օձնեցի) կաթողիկոսին, գրած է Արեւագալի սարքը։ Արեագալի յորդորակներն իրենը չեն. մինչև ԺԶ. դարը ձեռագիր Շարականներու և ժամագիրքերու մէջ այդ յորդորակները գոյութիւն չունին։

46. Է. դարու Շարականագիրներէն է, կըսեն, նաև Անանիա Շիրակացի, որ հայ հին մատենագրութեան պատմութեան մէջ եզական դէմք մ՚է համարողական ու թուաբանական գիտութեան հետամուտ ըլլալուն համար։ Հայոց մէջ առաջին աստեղագիտութիւնը [=Յաղագս երկնի] այս հեղինակը գրած է. Անանիայի է նաև Յաղագս չափուց և կշռոց կոչուած գործը։ Իմաստասիրական և ուսումնական գիտութեանց յատուկ ոճ մը կը գործածէ, ինչպէս ուսման, նոյնպէս և լեզուին գլխաւոր հեղինակն է արժանապէս։ Ոճէն դատելով Անանիայի անհարազատ գրուածքներէն կը համարեն Կանոն-

Digitized by Google

Մեծի Յարութեան, «Որ եկիր ի փրկութիւն», Վարդավառի, Մարգարէից, Վարդապետաց, Պենտեկոստէի Ա. Աւուր շարականները։ Ս. Էջմիածնի ձեռագիրներէն 1588-ին գրած Շարական մը Անանիայի կը վերագրէ «Գովեալքն» որ խնդրական կը թուի։

47. Է. դարու նշանաւոր երգիչն է Սահակ Ձորափորեցի կաթողիկոսը [677—703]։ Ասոր օրով առաջնակարգ սրբութիւններ ճանչցուեցան—Ս. Եկեղեցիներն ու Ս. Խաչը, և մասնաւորապէս Խաչին փառաւորապէս Ս. Երուսաղէմ դարձը նիւթ դարձաւ կրօնական աւանդութեանց ու շարականներու։ Այդ ատենները կը կառուցուին առաջին անգամ Ս. Խաչ անունով տաճարներ, որոնց կընծայուին Խաչի մասունքներ և կը հաստատուին Ս. Խաչ անունով տօներ։ Վարագայ Խաչի գիւտն և ասոր հետ կապուած աւանդութիւնները նոյնպէս այս դարուն տեղի ունեցան։ Այս պատճառաւ է որ Ս. Խաչի շարականներու մեծ մասը Է. դարուն յօրինուեցան որոնք մեզի հասած են Ձորափորեցւոյն անունով, բացի երկուքէն. 1. Կանոն Գ. աւուր, «Սրբութիւն Սրբոց» շարականն, որու տուները Ստեփաննոս Մոկացւոյ անունին վերտառութիւնն ունին և կը համարուի գրուած այս եպիսկոպոսէն, որ կապրէր Ժ. դարուն և որ շինած է Ապարանից խաչէ եկեղեցին, ասոր համար տօն մ'ալ սահմանեց և 2. «Կանոն Դ. աւուր», որ Գրիգոր Մագիստրոսին է։ Ձորափորեցին երգեց նաև «Կանոն Շողակաթի» շարականն որուն մէջ կը ներբողէ եկեղեցւոյ նշանակութիւնը։

Շողակաթի Մանկունքի «Էջմիածին ի հօրէ» ի մէջ կը երգուի թէ երբ Միածին որդին, ըստ տեսլեան Գր. Լուսաւորչի, ոսկի ուռով բաղխեց երկրին յատակը, սանդարամետները, անդնդոց խորերը ձայներ հնչեցին.

48. Խաչի նաւակատիքը մեր շարակնոցներու մէջ «նաւակատիք եկեղեցւոյ ալ կը կոչուի, որովհետև իսկզբան յոյներն ալ այսպէս կը կոչէին, Էնկէնիա, նաւակատիք, նորոգումը։ Խաչը գտնուելէն ետք, երանելի դշխոյն Հեղինէ Գողգոթայի վրայ Ս. Յարութեան եկեղեցին շինել տուաւ որուն նաւակատիքը մեծահանդէս տօնուեցաւ։ Այնուհետև Երուսաղէմի եկեղեցին տարուէ տարի հանդիսաւոր տօն կը կատարէր ի

յիշատակ ասոր։ Այս հանդիսաւոր տօնին յիշատակն է որ կը կոչուի Նաւակատիք եկեղեցւոյ։

Խաչը կը կոչուի «Փայտ կենաց»։ Դ. օրուան Օրհնութեան Դ. տունին մէջ քերթողը կերգահիւսէ եբրայական աւանդութիւն մը «Արեւելք ի դրախտին ընծայեցին զփայտ խաչին». թէ Սեթ Աստուծոյ հրեշտակին հրամանաւ գիտութեան ծառին սերմը առնելով՝ դրաւ թաղուած Ադամի բերանը ուր աճեցաւ և ծառ եղաւ։ Այդ ծառին բունը, կըսեն, կար Քրիստոսի ատեն, զինուորները կամ հրէաները զայն առնելով՝ խաչ շինեցին և անոր վրայ գամեցին Քրիստոսը։

49. Միջին դարուն, եւրոպական բոլոր եպիսկոպոսանիստ մայր եկեղեցիներն ու վանքերն ունէին իրենց դպրոցը՝ կղերին պատրաստութեան համար։ Կաւանդէին ինչ որ պէտք էր կղերին, կարդալ գրել լատիներէն, երգելու ծիսակատարութիւն։ Աշակերտողները խիստ կարգապահութեան ենթարկուած էին։ Ամէն տարի դպրոցականները մեծ հանդէսով կերթային կտրելու խրձաձև գաւազաններ որով իրենք պիտի ծեծուէին։ Նոյն սովորութիւնը կար նաև գաւառներու մէջ, մեր տղայութեան դպրոցականներու մէջ չափահաս մարդիկ ալ կային։ Մեր մէջ ալ այդպէս էր։ Բարձր ուսումն էին Քերականութիւն, Ճարտասանութիւն և Տրամաբանութիւն, այսինքն Liriourinm։ Ասոնք աւարտելէն ետքը, կ'աւանդէին Մաթէմատիք, Երաժշտութիւն, Երկրաչափութիւն և Աստղաբաշխութիւն, այսինքն Quatrum։ Մեր մէջ ալ, մայրավանքերու դպրոցները կ'աւանդէին այս ուսումներն Է. դարէն սկսեալ։ Նախնիք այս մասին բան մ' աւանդած չեն, բայց այդ ուսումներու վերաբերեալ, գիրքերն որ Է. ու Ը դարուն թարգմանուեցան, ինչպէս Ան. Շիրակացւոյ գործերը, Դաւիթ Անյաղթի ընծայուած երկերն և թարգմանութիւններն ոչ նուազ զօրաւոր փաստեր են թէ Մայրավանքերու մէջ գէթ կ'աւանդէին Միջին դարու նախամեծար ուսումներն և գիտութիւնը։

Ս. Լուսաւորչի քարոզութեամբ Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ արմատ ձգեց։ Այս մասին կղեր պէտք էր։ Եպիսկոպոսանիստ մեծ քաղաքներու և եկեղց. մայրաքաղաքներու մէջ Եպիսկոպոսանիստ—կային դպրոցներ որ եկեղեցիներու կից մատուռն էին։ Բիւզանդ Տարօնի մայր եկեղեցւոյն Ս. Յովհաննու այդպիսի մատուռը կը կոչէ Մարտիրոսանոց [Բիւզանդ. Գ-

ԺԴ. ԺԶ.]։ Ե դարու Մայրավանքը, ուսման վառարան էր Ս. Սահակի ու Միսրոպի դպրոցը, զոր «Թարգմանչաց դպրոց» կրնանք անուանել։ Զ. ու Է. դարուն ալ գլխաւոր ուսումնատեղիներն էին Վ.որդէն հայր, Շիրակի դպրեվանքը։ Կարնոյ Խաչկոյ վանքը։ Իսկ Ը. դարուն անուանի էին Մաքենոց. Սրվշտէն, Թանահատի, Հերմոնավանք ու Հառամոյր վանքերը. մանաւանդ Սիւնեաց վարդապետարանը։ Այս վերջինը մեր եկեղեցական մատենագրութեան ու կրօնական բանաստեղծութեան մէջ շատ նշանաւոր տեղ մը գրաւած է։

50. Ս. Մեսրոպի քարոզութեամբ հին հաւատքի նշխարքը բնաջինջ ըլլալով՝ այդ տեղերը քրիստոնէացան, ուր կրօնական ուսման հիմը դրաւ Ս. Մեսրոպի աշակերտ ու յետոյ այդ շրջանակներուն եպիսկոպոս Անանիա, որուն վրայ վերջերս ընտիր ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց հայր Բարսեղ վարդապետ Սարգսեան։ Ո՛չ նուազ ծաղկեցուց այդ տեղերը նոյն ուսումը Է. դարուն սկիզբը Մաթուսաղա քերթողը, ըստ Ուռպելեանի «Մեծ քերթող և Անյաղթ փիլիսոփայ», որ նաև Սիւնեաց վարժարանին բոլոր վարժապետներուն գլուխ կարգուեցաւ, այնպէս որ Կոմիտաս կաթողիկոս չբաւականանալով կաթողիկոսարանի վարդապետներէն, իր Թէոդորոս Քռթենաւոր եղբօրորդին անոր քով ղրկեց՝ ուսումը կատարելագործելու համար։ Ստեփաննոս Ուռպելեան այսպէս կը գրէ «[Ստեփաննոս Սիւնեցի, որուն մասին քիչ մը ետքը] ելեալ ի մենաստանէ անտի [Մաքենոցաց] փութայ ճեպի յաղբիւրն իմաստից, ի վարդապետարանն Սիւնեաց, որ էր գլուխ ամենայն դիտնոց հայոց, և պայծառացեալ դպրոցքն որ ի նմա, քանզի որպէս Աթէնացիքն ի մէջ հոռոմոց և յունաց ճոխացեալ էին, և մայր իմաստից կոչեցեալ ի Սպանիացւոց աշխարհին լատին և հելլէն դպրութեամբ, այսպէս և սոքա ի մեզ»։ Այսչափ հռչակաւոր էր Սիւնեաց վարդապետարանին աստուածաբանութիւնն ու վարդապետութիւնը, մանաւանդ որ անոր եպիսկոպոսներն ալ կաթողիկոսէն ետք, Մեծն Ներսեսէն ի վեր, առաջինն էին, ըստ Ուռպէլեանի Պրօտօթրօնոս որ յունարէն է և կը նշանակէ «նախաթոռեալ», «Նախապատիւ» եպիսկոպոս։ Այնուհետև այս եպիսկոպոսները Միտրապոլիտ կը կոչուին։ Զ. դարուն այս պատիւը նուազեցաւ, Աբրահամ կաթողիկոսի օրով, երբ Վրաց

ու Աղուանից մէջ գահերիցութեան մասին հակառակութիւն ծագեցաւ, դարձեալ այս պատիւը վերստացան։ Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն Աստուածապատիւ և հոգևոր Տէր տիտղոսը կը տրուէր։

51. Ը. դարուն, Սիւնեաց դպրոցի ձեռքով հելլենաբանութիւնը մեր մէջ արմատ ձգեց։ Բանասիրօրէն մեղանչած չենք ըլլար ըսելով. (հակառակ այն վարկածներուն թէ հելլենականութիւնը կրտսեր Թարգմանիչներուն ձեռքով Ն. դարուն վերջեր մտաւ մեր մէջ) Ե. դարուն վերջերն սկսաւ ատիկա ու Ը. դարուն՝ այն ոճով գրել սովորութիւն մը դարձաւ։ Ե. դարու վերջերը հելլենաբանական մատենագիրներ այս դարուն կը պատկանին, այսինքն Սիւնեաց դպրոցին։ Սոյն հելլենաբանութեան քովիկն եկաւ բազմեցաւ սեմական մատենագրութեան ճոխ ու ճոռոմ ասացուածքներու թարմատար ձևերու սեթևեթեալ բառերու մասնաւոր հակումը։ Այդ ազդեցութեան ներքև Ասիական ճոռոմաբանութիւնը մուտ գտաւ հայացի բացատրութեանց մէջ. և ինչ որ կրնար լեզուն բացատրել պարզ և յստակ ձևով մը, բառերու կոյտեր զայն խրթնցուցին և խեղդեցին իմաստն ու հոգին։ Բառերու անօրինակ բարդումներ, երկարաձիգ պարբերութիւններ և ուռուցիկ բացատրութիւններ յաճախեցին։ Ը. դարու չարականներն այս լեզուի հանգամանքը կը կրեն։ Շատ քիչեր յաջողեցան այս գրական թերութեանց ու տգիտութեանց մէջէն իրենց հանճարին բնատիպ գեղեցկութիւնն երևան հանելու։ Գրաբարի թերակատար ուսումը զարդարուն և բարձր գրելու տենչանքին հետ միացած՝ նորանշան բռնազբօս լեզու մը և ճամարտակ խօսուածք մը յառաջ բերաւ։

52. Է. դարու հայ հելլենաբաններու մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւէ Մ. Խորենացին իր պատմութեամբ ու չարականներով։ Թէև Խորենացին աւանդուած է իբր Ե. դարու մատենագիր, բայց Խորենացւոյն մասին քանի մը տարիէ ի վեր այնչափ քննադատական բաներ գրուեցան որ ելլել Ն. դարու հեղինակ պնդելը վաղաժամ է, մանաւանդ բանասիրօրէն ալ անկարելի է. Ոսկեղէն դարը կարճ ժամանակամիջոց մը չէր կրնար ըլլալ, կամ անոր իսկոյն անկում չէր կրնար յաջորդել, այլ այս երկուքին մէջ անցման շրջան մը պէտք է, որ են Զ. Է դարերն։ Ե. դարու վերջերը հելլենաբան հեղի-

նակներ համարուելը շատ անտեղի է։ Լեզուի՛ տեսակէտով Ծննդեան շարականներն ու «Մեծացուսցէները» կրնանք ընծայել Մ. Խորենացւոյ։

53. Ծննդեան տօնը շատ հին է, Գ. դարուն հաստատուած և կը կատարուէր Յունուարի 6-ին և որ «Արևելքի մէջ տարածուեցաւ 376-ին։ Ոսկեբերան «Մայր այլոց ամենայն տօնից» կը կոչէ Ծննդեանը։ Իսկ Ծննդեան պահքը հաստատուած է Է. դարուն։

54. Ծննդեան Ա. օրուան օրհնութիւնը դկ. «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի» կ'երգէ Աստուծոյ Բանին մարդեղութեան պարագաները և վերջին 9 տունով ծննդեան հանդիսադիր հաւատացեալները կերգեն, փառք կուտան Արդարութեան արեգակին որ ս. կոյսէն մարմնացաւ։ Հարցը կ'երգէ, թէև կոյսէն ծնաւ Քրիստոս, բայց անճառելի միութիւն է, Աստուածութեամբ անբաժանելի է և հայրական ներքին կցորդութենէն չմեկնեցաւ բնաւ։ Մեծացուսցէն Աստուածային=Հրեշտակային ողջունով կ'երգէ Ս. Աստուածածին իբր «Լուսոյ մայր» «Աստուածածին կենաց գանձ» և «Միշտ կոյս»։ Ողորմեային մէջ մարդեղութեան խորհրդին պատճառները կը բացատրուին, «Անբաւ իմաստութիւն, այնչափ գթութիւն ու անտկար զօրութիւն», որուն համար «Ամենիմաստ» կը խոստովանի Աստուած», խորհրդին մեծութիւնն ալ կ'երգուի, «կերպարանք և կնիք հօր»ը մարդկային բնութիւն կ'առնէ, և անիկա, Որդին, որ կը նստի աստուածային փառքի աթոռը, հրեշտակաց անտեսը, ահա կ'իջեանի և կը բազմի անբաններուն մսուրը և ժողովուրդը կը հրաւիրէ որ «Զբանն մարմնացեալ ի կուսէն բարեբանէ հովիւներուն հետ, անոր երկրպագէ մոգերուն հետ և «երկնային զօրքերուն հետ միաձայն երգէ «Փառք ի բարձունս»։ Ճաշուին մէջ ալ հրեշտակին աւետիսն յիշելով հրեշտակներու հետ կը խնդակցի մօրը։

Բ. Օրուան օրհնութիւնն ալ աստուածաբանօրէն նշանակութենէ զուրկ չէ. Է. տան մէջ Ս. Աստուածածին Անհարսնացեալ կը կոչուի, «խնդա և ուրախ լեր, անհարսնացեալ մայր»։ Անհարսնացեալ յունարէն Ἀνύμφευτος բառին թարգմանութիւնն է զոր յոյն եկեղեցւոյ վարդապետները յաճախ կը գործածեն։ Աստուածաբանները այս բառը այսպէս կը մեկնեն. անմերձ յառնէ, անշաղախ իմարմնական մերձաւորութենէ, և անհարսնացն ալ կը թարգմանեն innupta որ կը նշանակէ պսակեալ, բայց ոչ մերձաւորեալ, ասոր համար Ս. Աստուածածին «Միշտ կոյս» կը կոչենք։

Դ. Օրուան Մեծացուցէին մէջ Ս. կոյսը «պարծանք կուսութեան մարդկան» կը կոչուի ընդ դէմ հրէաներուն որ կուսական վիճակն անպատիւ կը համարէին՝ զաւակ չունենալուն համար, իսկ Ս. կոյսն պանծացուց կուսութիւնը, որովհետեւ զայն պահելով՝ ընդունեց ցանկալի զաւակը։ Ս. Կոյսը հրեշտակներու ուրախութիւն ալ է, որովհետեւ հրեշտակներու կոյսութեան պակասը Ս. Կոյսը գերազանց չափով լեցուց, Ողորմեային մէջ՝ Բանն Աստուած անպատում փառքէն երկիր խոնարհած՝ ախտակիր=կարեկից կ'ըլլայ հողեղէն բնութեան, այսինքն հողեղէն բնութեան կարիքն ու ախտը, քաղց, ծարաւ, ցաւ եւ տրտմութիւն կը կրէ, որպէս զի մեղուցեալ նախահայրը կենդանացրնէ, իսկ ճաշուին մէջ Ս. Կոյսը թէ մայր եւ թէ աղախին Փրկչին մերոյ կը կոչուի· ըստ Ղուկասու (Ա. 38, 48)։ Աւետարանի այդ հատուածէն յայտնի է թէ Ս. Կոյսն իր բերնով ինքզինք երկու անգամ Տիրոջ աղախին կոչեց։

Ե. Օրուան Մեծացուցէին մէջ տիրամայր կը կոչուի «Առագաստ անճառելի բնակողին, այսինքն հարսնարան անճառելի բնակողին, Աստուծոյ բանին որ Ս. Կոյսին մէջ մի փեսայացաւ մարդկային բնութեան հետ անլուծանելի ի հօրէն, ոչ միայն փեսայացաւ Ս. Կոյսին, այլ բովանդակ եկեղեցւոյ հետ անշէջ սիրով։ Ճաշուին մէջ Ս. Կոյսը կը կոչուի Անթառամ Ծաղիկ որուն մեկնութիւնը գրած է Վարդան վարդապետը, եւ եօթնարփեան շնորհքի=հոգւոյն եօթ զօրութեանց ընդունարանը։ «Համեղաճաշակ պտղոյն բանաւոր բարունակ» ալ կը կոչուի։ Ս. Կոյսն իբր ծաղիկ կը պտղաբերէ Քրիստոսը։ Ս. Կոյսը բանաւոր բարունակ ու Քրիստոս համեղաճաշակ պտուղ են այլաբանօրէն։ Բարունակի եւ ողկոյզի նմանցուելուն համար, այս «Անթառամ» շարականը վերափոխման տօնին խաղողի օրհնութեան համար յօրինուած է

Ծննդեան Ը. օրուան զոր «Քրիստոսի մկրտութիւն» անունով կը տօնենք, շարականն ալ «Լոյս ի լուսոյ» կը վերագրուի Մ. Խորենացւոյ։ Ասոր հարցը «Տնօրինեցաւ» մանաւանդ նշանաւոր է թէ իմաստով եւ թէ եղանակին անհաւորներգաշնակութեամբ։ Բանն Աստուած հաճութեամբ խոնարհեցաւ մարդանալով կուսին արգանդին մէջ. կ՚զգենու մարդկային բնութիւնը՝ նախահօր մեղքը բառնալու համար և Աստուածախառն մարմնով կը մկրտուի Յովհաննէսէն։ Եւ ո՞վ է սա որ այնքան կը խոնարհի — Նախայաւիտեան որդին հօր և սուրբ հոգւոյն փառակիցը, հայրը վերէն կը վկայէ թէ Դա է իմ որդին կրկին ծննդեամբ. այսինքն թէ ըստ աստուածային ծննդեան հօրմէն և մարդկային ծննդեամբ կուսէն։ Եւ Ս. հոգւոյն Աղաւնակերպ իջմամբ Յորդանանու ջուրը կը մաքրուի։

55. Մ. Խորենացւոյ շարականներու մէջ նշանաւոր են «Մեծացուսցէները» որ Ս. Կոյսը կերգեն ու կը փառաբանեն։ Թէև «Մեծացուցէն յարութեան Տեառն» գրուած է, ոչ թէ Յարութեան խորհրդին համար սահմանուած են, այլ որովհետև հին ատեն Մեծացուցէ Սաղմոսը միայն կիրակի ու տօն օրերը կերգէին։ Յովհան Իմաստասէր ասոր պատճառը բացատրած է (Կանոն ԻԴ) Քրիստոսի Յարութեան հիմն ու սկիզբը կուսական ծնունդն ըլլալով՝ զայն Մեծացուսցէով կը յիշենք. Ս. Ներսէս Շնորհալին ալ «առ Ալեքս» գրած թղթին մէջ «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Բ» կըսէ «Այնքան պատուի ի մէնջ արժանաւորն պատուոյ՝ յերկնաւորաց և յերկրաւորաց մայրն Աստուծոյ Մարիամ, մինչ զի զբանս նորա ո՛չ ի լոկ աւուրսն ընդ երից մանկանցն, և ընդ մարգարէին Դաւթի երգեմք բանից, այլ ի կիւրակէս և ի Տօնս տէրունականս։ Դժ «Անարատ կոյս» ի մէջ քերթողը կերգէ «Երիս խորհուրդս ի քեզ տեսանի Աստուածածին», անսերմնական յղութեան, անարատ ծնունդ և կուսութիւն անխախտելի, որ մնաց ծընունդէն ետքն ալ։ Փրկիչը թափանցելով արգանդը՝ յայտնուեցաւ։ Տիրամայրն եկեղեցւոյ հիմն է, և Ս. Հոգւոյն խորանը։

56. Տեառնընդառաջի կանոն ալ Մ. Խորենացւոյ կը վերագրուի. Փրկչին «քառասնօրեայ դալուստն ի տաճար» կը կոչուի «Տեառնընդառաջ» յունարէն Իփանդի, որովհետև Սիմէոն ծերունի ու Աննա մարգարէուհին ընդ առաջ ելան Փրկչին։ Եկեղեցական հնախօսները այս տօնը շատ հին կը համարեն։ Ոսկեբերանի, Կիւրեղ Երուսաղեմացու, Կ. Աղեքսանդրացւոյ, Գրիգոր Նիւսացւոյ գրուածներէն յայտնի է թէ Դ. դարուն կար այս տօնը. ոմանք կարծեցին թէ Մեծն Յուստինիանոս կայսեր օրով 542-ին, Կ. Պօլիս պատահած ժանտախտին պատ-

Digitized by Google

ճառա. սահմանուած էր։ Հաւանական է որ ուրիշ եկեղեցւոյ մէջ գոյութիւն ունեցած ըլլայ այս տօնը, և Կ. Պօլսոյ այդ ժանտախտին առթիւ հոդ ալ մտած ըլլայ։ Արևմտեան եկեղեցւոյ մէջ այդ տօնը յետոյ փոխուեցաւ testus purification որ կը կատարուի փետր. 2-ին։ Յայտնի չէ թէ մեր մէջ երբ մտաւ այդ տօնը, բայց հաւանական է որ Ե. դարուն վերջերը գոյութիւն ունէր ու սկսուած Ոսկեբերանի և այլն գրուածքներու թարգմանութենէն ետք։ Տեառնընդառաջի շարականները օրուան յիշատակը կերգեն ու կը պատմեն Սիմոն ծերունւոյ ծանօթ պարագան։

57. «Կանոն գլխատման Յովհ. Մկրտչի որ Մ. Խորենացւոյ կուտան, և ունի աստուածաբանական նրբութիւններ, յատուկ Օրհնութիւն չունի, այլ կ՚երգուի Յարութեան Դձ. Տէր յերկնիցները։ Հարցին երկրորդ տունին մէջ կ՚երգուի թէ «յարգանդին կուսի տեսեալ քո», որովհետև շատ մը վարդապետներ կը համարին թէ Ս. Կոյսը Եղիսաբէթն ողջունելու ատեն, մօրն արգանդի մէջ, Աստուծոյ յայտնութեամբ սաղմային վիճակի մէջ Յովհաննէս մանուկն երկրպագեց չուտով Աստուծոյ. և այդ է ակնարկութիւնը «խաղալով ցնծայր»ը զոր անոր մայրն ծանուց։ Ասոր համամիտ են Յովհ. Ոսկեբերան, Հերոնիմոս, Օգոստինոս, Տերտուղիանոս, Կիւրեղ Երուսաղեմացի և այլն։

58. Ը. դարու Շարականի հեղինակներու գլուխը կը դասուի Ստեփաննոս Սիւնեցի, Սիւնեաց վարդապետարանի ամենէն փայլուն աշակերտն որ յետոյ Դունայ կաթուղիկոսարանի վարդապետներուն հին ու նոր կտակարանի մեկնութեանց պարապեցաւ։ Դաւանական քանի մը խնդիրներու բացատրութեան մասին հակառակութեան հանդիպելով Սիւնեցին՝ Կ. Պօլիս եկաւ, ուր միայնակեցի մը քով սորվեցաւ Յոյն ու Լատին լեզուները, յետոյ Աթէնք ու Հռոմ ալ գնաց թարգմանութեանց պարապելու համար։ Ստեփաննոս դարձին հետը բերաւ Կ. Պօլսոյ Գերմանոս պատրիարքին գրած մէկ թուղթն ուղղուած առ Հայս՝ կրօնական տեսակէտով՝ զոր Հայերէնի թարգմանեց և Դաւիթ Ա. [729-741] կաթողիկոսին հրամանաւ նոյն թղթին պատասխանն ալ գրեց։

Ստեփաննոսի թարգմանութիւններն են Դիոնիոսի Արիսպագացւոյն անունով գրուած ընդարձակ գործը, Ս. Կիւրղի պարապմանց գիրքն և Նեմեսիոսի Եմասացւոյ (կամ ըստ մեր նախնեաց Գրիգորի Նիւսացւոյն) Մարդակազմ-Բնութեան որուն վերնագիրն է Յաղագս բնութեան մարդոյ։ Այս վերջինը թարգմանած է Դաւիթ հիւպատոս. «Կենաւ. Հռոմայեցի» կոչուած ու Ստեփաննոս միայն կոկած, յարդարած է։ Հայր Տաշեան, «Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք». Վիեննա, 1895, էջ 8. դիտել կուտայ թէ «Կենաւ» յայտնապէս սխալ գրչութիւն մ'է, փոխանակ Կելար գրելու, որ է լատինական cellarius բառը, այսինքն Մառանապետ։

Ստեփաննոս իբրև բանաստեղծ ու երգահիւս նշանաւոր է, Ուրպէլեան կաւանդէ թէ (Ստեփաննոս) «արար և ձայնս բազումս, բաժանեաց և զութն ձայնսն և կարգեաց, շարեաց զՅարութեան օրհնութիւնսն, երգեաց և կցորդս քաղցրահամս...»։ Այս խօսքերէն կերևայ որ Ստեփաննոս երգած է կցորդներու օրհներգութիւններ՝ սաղմոսներու կցուած։

59. Իրեն են Աւագ օրհնութեանց ընտիր շարականները [բացի վառ ձայնէն (=Գկ.) որ Շնորհալին երգած է։] Այս շարականներու մէջ Ստեփաննոս Քրիստոսը կը ներկայացընէ կրքի տէր, ահարկու էակ որ հրով սրով կ'ոչնչացնէ թշնամիները, ինք նստած կառքի վրայ, իբրև տէր և իշխան, և ձայնով սարսափ կիջեցընէ հակառակորդներուն գլխին։ Քրիստոս խրոխտ, քաջասիրտ մարդու կերպարանք կստանայ որ Աստուածային բարկութեան հրով կայրէ դժոխքն և կապեալները կարձակէ. Մահը զայն տեսնելով՝ կը լուծուի, Դժոխքին պղնձի տուները կը խորտակուին ու պատերազմին մէջ կը յաղթուի Դժոխքը։ Այսպիսի բնորոշութեամբ Ստեփաննոսի շարականները միւսներէն կը զանազանուին։

60. Ը. դարու Բ. երգիչն է Յովհաննէս իմաստասէր Օձնեցի որ գրեթէ ժամանակակից էր Ստեփաննոսին։ Տաշրաց Օձուն գեղէն էր Յովհաննէս։ Մանկութեան ատեն աշակերտեցաւ Քռթենաւորին։ Յովհան իր բարակ մտաւոր կրթութեան ու նախորդներէն ունեցած աւելի աստուածաբանական ու փիլիսոփայական հմտութեանց համար՝ կոչուեցաւ Իմաստասէր։ Եղիա կաթողիկոսին յաջորդեց (718—729), որ իր հայրապետութեան երկրորդ տարին ժողով մը գումարեց Դուին և հոն Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին գեղեցիկ ատենախօսութիւ մ'ըրաւ։ Այս ատենները Ուտիքականները Քրիստոսի

տնօրինութիւնն առաջօք կամ երևութական կը վարդապետէին։ Օձնեցին ասոնց դէմ հակառակեցաւ։ Պաւղիկեան աղանդաւորներուն դէմ ալ խօսեցաւ որ Մարկիոնի հետևողներն էին։ Պաւղիկեան կոչուեցան՝ Պօղոս առաքեալին հեղինակութիւնը նախամեծար համարելուն համար։ Օձնեցին ոչ միայն նշանաւոր է՝ իբրև կաթողիկոս, այլ և իբրև երգիչ։ Կաւանդեն թէ երգած է «Կանոն Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյն». «Կանոն Ս. Ստեփաննոսի Նախավկային». «Կանոն Պետրոսի և Պօղոսի գլխաւոր առաքելոցն» և «Կանոն որդւոց որոտման»։ Կիրակոս Դաւթի և Յակոբայ «Մեզաք յամենայնի և զպատուիրանս» շարականը միայն կընծայէ Օձնեցւոյն, Պետրոսի և Պօղոսի շարականն ալ ոմանք կը վերագրեն Շնորհալւոյն։ Հաւանական է որ մէկ մասը ինքն է գրած, միւսն ալ Շնորհալին։

61. «Բացատրութիւն Շարակնոցի» հեղինակը, էջ 370, ձեռագիր շարականի մը համեմատ. Հոգեգալստեան «Առաքելոյ աղաւնոյն» կուտայ Օձնեցի հայրապետին։ Առաջ հոգեգալուստը միայն կիրակի օր կը տօնէին, բայց Շնորհալին որոշեց որ 8 օր կատարուի Պենտեկոստէն՝ նոյն օրերու շարականներն ալ գրելով։

Լատինական եկեղեցւոյ մէջ ալ այսպէս էր. նախապէս մէկ օր, իսկ Ը. դարէն ետք որոշուեցաւ ութ օր կատարել. Յոյները մինչև հիմայ մէկ օր կը կատարեն այս տօնը։

62. «Առաքելոյ աղաւնւոյ»ի մէջ կը վարդապետուի թէ Հոգին Ս. Աղաւնակերպ երկինքէն կիջնայ մեծաձայն հնչումով ու պայծառափայլ լուսով աշակերտները անկիզելիօրէն կը հրազինէ։ «Կենդանարար Աստուածը մասնաւորապէս կոչում է Կ. Պոլսոյ ժողովին հանգանակին ընդդէմ հոգեմարտներու որ Ս. Հոգին Տէր և կենդանարար չէին համարեր։ Հոգին Սուրբ մարդասէր կը կոչուի, որովհետև Սուրբ Հոգին բարութիւն ըլլալով՝ կ'ախորժի մարդոց հետ ապրիլ իբրև մարդընտել աղաւնի՝ զանոնք իր պարգևներով շնորհազարդելու համար. Նոյն վարդապետութիւնը հարցին և իր սարօքին մէջ։

Ա. օրուան ճաշուն միայն Օձնեցւոյն չէ, թէ՛ լեզուով և թէ՛ վարդապետութեամբ։ Կերևայ որ ԺԲ ու ԺԳ դարերուն յոյն և լատին հայ—եկեղեցւոյ հետ ունեցած վէճին առթիւ երգուած է։ Բղխման խօսք կայ, առ ի հոյրաշարժ (սխալ է հարաշարժ կամ յարաշարժ գրել, հոյրաշարժ է, որովհետև վարդապետութեան մը ցոլացումն է) ի յողեբերէն յառաջ Բղխեալ անհատաբար ի յորդւոյ տիրապէս Ս. Հոգին, այսօր ի յերկնից սաստիկ հնչեալ ի դասս առաքելոցն լցուցիչ բոլորից»։ Այս ճաշուն համակ ստորոգելիք մըն է Ս. Հոգւոյն, և աստուածաբանական սրբութիւններ կը պարունակէ։

63. Սահակ վրդ. Ամատունի «Արարատ» ամսաթերթի 1894, էջ 120—127. Օձնեցւոյն կուտայ բանասիրական ապացոյցներով այժմ Շարականոցի մէջ չերգուած, բայց ձեռագիրներու մէջ միայն իր գոյութիւնը պահած «Անթառամ սիրոյ ծնունդք սիրեալք» Վարդանանց օրհնութիւնը որ «Նորահրաշէն» առաջ կերգուէր անշուշտ։

64. Դաւթի շարականին մէջ երգիչը կոգևորի անոր քաջութենէն, զայն կը ներկայացընէ իբրև յաղթող Գողիաթի։ Դաւիթը կը ներկայացընէ իբրև օրինակ զղջման իր սաղմոսներով, բայց Եէրև Բարեխօս չէ յիշեր։ Ստեփաննոսի շարականին մէջ կը խնդրուի ներում քարկոծողներուն համար։ Որդիք որոտման ըստ աւանդութեան կը համարուին Քրիստոսի սիրելիներն ու իր քարոզութեանց գրի առնողները։ Ասոնք ներկայ էին Այլակերպութեան և Քրիստոսի միւս հրաշքներուն։ Օձնեցին զանոնք կը ներկայացնէ Քրիստոսի քով իբրև յորդորողներ։

65. Կրօնական բանաստեղծութեան մէջ եզական երևոյթ մըն է այս դարուն իգական սեռին ներկայութիւնը։ Ստեփաննոս Սիւնեցւոյն քոյրն էր Սահակդուխտ, բանաստեղծուհի ու երաժիշտ միանգամայն, որ մենարանին դրան առջև ձգուած վարագուրին ետևէն կ'եղանակէր ու կը սովրեցընէր։ Իրեն կընծայուին կցորդներ ու մեղեդիներ, որոնց մէկն է «Սրբունի Մարիամ» իր անունով յօրինուած։ Կուսական մատամբ կստուած բանաստեղծական քնարի մը թելերն հնչեցուց նաև այս դարու մէջերը Խոսրովիդուխտ, որու երգերէն միացած է միայն «Զարմանալի է ինձ» Վահան Գողթնացւոյն ողբանուագ շարականը։ Խոսրովիդուխտ Վահանի քոյրն էր։

66. Թ. դարուն թէև նոր եկեղեցական մատենագրութիւն մ'ունեցանք, բայց կրօնական բանաստեղծութիւնն իր թռիչները ծրարած կերևայ։ Աւելի հայ. եկեղեցւոյ Ծիսարանի յաւե-

լուծներով կամ փոփոխութիւններով զբաղած էին, ինչպէս Մաշտոց կաթողիկոսը։

67. Նախորդ Ը. Թ. ու յաջորդ Ժ. ԺԱ. ու ԺԲ. դարերու հայ մատենագրութիւնն Արաբականին ազդեցութեան ենթարկուեցաւ։ Արաբացիները զօրանալով՝ Ը. դարուն հաստատեցին իրենց տիրապետութիւնը հայոց վրայ ալ, որով հայոց մտաւոր կեանքը մտաւ նոր պայմաններու մէջ և սկսաւ զարգանալ արաբական կրթութեան ազդեցութեան տակ, ուստի այդ շրջանը կոչուեցաւ Արաբական։ Այս պարագային հայոց կեանքի մէջ յառաջ բերող հանգամանքներն են Ա. հայերն որ մինչև այն ատեն արևելեան կողմը պարսից և արևմտեան կողմն ալ յոյներուն լծին տակն էին, այս շրջանին ինկան մէկ ուրիշ, բոլորովին նոր, աւելի զօրեղ ազգի մ' իշխանութեան տակ, որուն հետ բոլորովին ծանօթութիւն չունէին։

Հայերն անծանօթ էին ոչ միայն նոր ազգին կրօնին ու լեզուին, այլ նաև նոյն իսկ բարքին ու սովորութեանց, քաղաքական կարգին ու կանոններու։ Բայց արաբացիներն իբրև թարմ ազգ մը կանուխ զարգացած ու յառաջդիմած էին։ Անոնք կրցան տիրել ազգերու վրայ, ո՛չ միայն զէնքի զօրութեամբ, այլ և կրթութեամբ ու լուսաւորութեամբ։ Անոնց ուսումնարանները լեցուած էին իրենց հպատակներով որ կը մրցէին մինչև իսկ Բիւզանդական դպրոցներու հետ։ Արաբացիները կրօնքով մահմետական էին, որ կը քարոզէր աշխարհային հրապուրիչ կեանք, կը խոստանար հարստութիւն, մեծութիւն փառք անոնց որ կ'ընդունէին այս նոր կրօնքը։ Հայերն որ այնքան երկար ատեն կռուած և կրօնքի համար այնքան արիւն թափած էին, վերստին ոգևորեցան եռանդով։

68. Այս նոր ոգևորութիւնը պատճառ եղաւ որ Հայոց մէջ արմատանայ կրօնական կեանքը և նոր հայեացք աշխարհային ոչնչութեան վրայ։ Այս պարագան պաշարեց ամենուն միտքը և երբ Արաբացիները տիրեցին հայոց, աշխատեցան զայն պաշտպանել իրենց իշխանութեան տակ։ Այդ նպատակին հասնելու համար, անոնք դիմեցին ևս քաղաքական միջոցներու, նախ հայերն ազատել Բիւզանդական ազդեցութենէ, որպէսզի իբրև կրօնակից չմիաբանին Յունաց հետ և իրենց զօրութիւնը չտկարանայ ու երկրորդ՝ աշխատեցան ցեղերը իրարմէ բաժնել՝ երկպառակութիւն ձգելով անոնց մէջ, իրա—

րու հետ կռուեցնել տալով, մէկուն իշխանութեան, միւսին փառք, որով ընդհանուրի շահերը կը բաժանուէին, կ'անջատուէին և կը դառնային մասնաւորի։ Արաբական այս քաղաքականութիւնն էր որ յառաջ բերաւ Բագրատունիները, Սիւնիք, Արծունիներն ու Կարուցը։ Արաբացիները հարկ կ'առնէին այդ իւրաքանչիւրէն, և այդ իւրաքանչիւրներն ալ իրաւունք ունէր պահել և հարկ առնել ժողովրդէն։ Ուրեմն ասոնք այնքան հարկ պիտի առնէին՝ որ կարենային վճարել Արաբացիներուն հարկը և որ բաւական ըլլար իրենց վարչական ծախքերուն։ Հակառակ այս ամենուն, Հայոց կեանքը բնաւ վնասչկրեց, այլ աւելի յառաջ գնաց, որովհետև իւրաքանչիւրը կաշխատէր պահպանել իր ժողովուրդը, բարեկարգ վիճակի մէջ։

69. Որչափ որ երկրի մը մէջ շատ ըլլային կեդրոնները, այնքան շատ կը ծաղկի այդ երկիրը և յառաջ կ'երթայ և ժողովուրդը կը հարստանայ։ Այսպէս յառաջ կուգար երկրի մէջ ընդհանուր մրցում՛ մը, որով շինուեցաւ հիւրանոցներ, ասպնջական տուներ. երկրին ներքին հաղորդակցութիւնը դիւրացան որով կը բացուէր երկրի հարստութեան, վաճառականութեան և հողագործութեան ճամբան։ Այդ շինութեանց աւերակները որոնք մնացած են մինչև մեր օրերը, ցոյց կուտան այն ատենուայ ժողովրդի հարստութիւնը։ Բոլոր այդ մեծագործութեանց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէին վանքերն որոնց ապահովութեան համար՝ իւրաքանչիւր աւատապետ գեղեր, ագարակներ և ուրիշ զանազան կալուածներ կը յատկացնէր։ Վանքերը շատանալով՝ կրօնաւորներու թիւն ալ աճեցաւ։

Կրօնաւորները կը բաժանուէին երկու կարգի, ա. ճգնաւորներ որ իրենց օրերը կ'անցնէին օրհնութեամբ ու պահքով և բ. այնպիսի հոգևորականներ որ բացի սոյն պարապմունքէն, ունէին ուրիշ գործ ալ, այն է՝ ուսման ու գիտութեան պարապիլ և իրենց ձեռքը պահել հասարակաց կրթութիւնը։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրն ուսումնական կենտրոն մըն էր։ Եւ որովհետև ապահով վիճակ ու հարստութիւն ունէին, իւրաքանչիւր վանք ունէր ուսումնարան մը ուր կը հաւաքուէին շրջականերու այն անձերն որ փափագ ունէին ուսման, կը սովրէին նոյն վանքին մէջ՝ ընդունելով հոգևոր կոչում և կամ կ'աւարտէին իրենց դասընթացքը և կմտնէին աշխարհական կեանքի մէջ։ Այսպիսի վանքերու մէջ նշանաւոր էին Հաղպատայ վանք, Ախուրեան գետի վրայ, Անիի մօտ, Տեկնի վանք, Սիւնեաց մէջ, Հաղբատ ու Սանահին Գուգարաց մէջ, և Նարեկայ վանք Ռշտունեաց մէջ։

Ժ. Դարու Մայրավանքերն, ուսման կեդրոններն էին Հոռոմոսոյ վանք, Կամրջոյ վանք, Մարմաշէն մանաւանդ Նարեկայ վանք։ Այս վերջինն Անանիա Նարեկացւոյն օրով որ այս վանքին վանահայրն էր, մեծ փայլ առաւ։

70. Ժ. դարու միակ երգիչն է Գրիգոր Նարեկացին։ Թէ և այս դարուն Ստեփաննոս Տարօնցի պատմագիրն Ասողիկ կոչուած է երաժշտական արուեստին հմուտ ըլլալուն համար, բայց իբրև հեղինակ Շարականներու և Տաղերու չի յիշուիր։

Անանիա Նարեկացւոյն խնամքին, Նարեկայ վանքը յանձնուեցաւ Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսին որդին Գրիգոր որ շատ կանուխէն իրեն վրայ փայլեցուց կեանքի սրբութիւն, հանճար ու գիտութիւն, և քիչ ատենէն իր ժամանակին անուանի եկեղեցականներէն մէկն եղաւ։ Այս պատճառ մ' եղաւ որ շարժէր (972—992) նախանձն ապիրատներու և տգէտներու, որ մինչև անգամ գացին Խաչիկ կաթողիկոսին առջև ամբաստանութիւն ընելու Նարեկացւոյն նկատմամբ։

Բայց սուրբն անխռով շարունակեց իր ներանձնական կեանքը, բազմաթիւ երկասիրութիւններ յօրինելով որոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Աղօթք կամ Նարէկ հոգեշունչ գործը. անհամեմատ գերազանց քան ուրիշ երկասիրութիւններ՝ թէ ազգային և թէ օտար հեղինակներու այս օրինակ գրուածքներու մէջ։ Նարեկն ալ թէև հայոց կրօնական բանաստեղծութեան ընտիր գոհարներէն է, բայց երգ, շարական չըլլալուն՝ զանց կընենք խօսիլ անով վրայ։ Նարեկացւոյն ոճն, որչափ որ ալ ասիական ճոխութիւն մ'ունի, սակայն և այնպէս հայերէն լեզուի բնատիպ կորովն ու վայելչախօս, առնական առոգութիւնն իր նուիրական գրուածքներուն մէջ խիտ առ խիտ պատկերացընելով վսեմ իմաստներու հետ՝ միշտ բարձրագոյն տեղ մը պիտի գրաւէ Հայ մատենագրութեան մէջ մանաւանդ իբրև հարազատ ծնունդ ստեղծական մտքի ու խանդավառ զեղումներ զգայուն և ազնիւ սրտի։

Նարեկացւոյն անունով շարական չկայ, այլ տաղեր։ Քնարական բանաստեղծութեան մէկ սեռը կը կազմեն Տաղերը. ինչպէս ըսած ենք։ Շատ տաղերու հեղինակները մեզի յայտնի չեն, դրուագին հեղինակը կը համարուի Մ. Խորենացին, գրուած տաղերը դարերու ընթացքին մէջ ժողովրդականութիւն գտնելով՝ զանազան փոփոխութիւններ կրած են, կամ եթէ ոչ, պէտք է ենթադրել թէ այդ երգերը որպէս զի դիւրաւ տարածուին, անոր վերագրած են, ինչպէս. Ծննդեան տօնին Առաւօտը։ Ասոր հակառակ այլ տաղեր որ թէև ժողովրդական բանաստեղծութեան մասը կը կազմեն, բայց մնացած են միջնադարեան տաղարաններու մէջ, Ժ. դարէն սկսեալ ժողովրդական բանաստեղծութեան նմուշներ կարելի է գտնել Նախնեաց ձեռագիրներու մէջ։

71. Գրիգոր Նարեկացին իր տաղերով ու գանձերով, Մագիստրոս, Շնորհալի [Շարականներու հեղինակ երգերն գիրք] Վարդան և մանաւանդ Միջնադարեան երգիչներն արժանի են ուշադրութեան ժողովրդական բանաստեղծութեան տեսակէտով։ Զուտ եկեղեցական վարդապետութիւնը չի կազմեր անոնց առարկան, այլ ժողովրդի վարք ու բարքը, սովորութիւնները, մտախոհապաշտութեան նիւթեր։ Միջինդարեան երգիչներն ընդհանրապէս ժողովրդական ոգւով ու լեզուով կը հիւսէին իրենց երգերը։ Անոնք ժողովրդական անձեր էին, ժողովրդին գաղափարով ու զգացումներով սնած։ Ի՞նչ են Աւետիսները, եթէ ոչ ժողովրդի սովորութեան հետ կապուած հոգևոր երգեր Քրիստոսի ծննդեան մասին, երբեմն նոյն իսկ բովանդակութեամբ և աւանդութիւններով յարանման ժողովրդական երգերու։ Թէ՛ գրական և թէ՛ ժողովրդական աւետիսները կը պատմեն կամ կը գրուատեն Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, կ'օրհնեն մտած տուներնին կամ ընտանիքնին, և նուէր կուզեն։ Բանաստեղծութեան այս տեսակը՝ դժբախտաբար մեր բանահաւաքներու կողմէ առանձին ուշադրութեան արժանացած չէ։ Հայոց ժողովրդական տաղերուն մէջ գայլը, արջը, աղուէսը, առիւծը, ագռաւը, կաքաւը սիրելի պատկերներ են մարդոց բնաւորութիւնը նկարագրելու կամ խրատ մը արտայայտելու համար։ Այսպիսիներ տաղարաններու մէջ շատ կան, ինչպէս «Գեղ մըն կայր Նարեկ կասեն,—իւր աթոռն էր վարդապետին—անդ տանուտէր մի կայր,—իւր անունն Գուրգի ձայնեն»։

Խորենացւոյ անունով ծանօթ երգերէն ետք, յայտնի են Գր. Նարեկացւոյ Տաղերն ու գանձերը որ կը վերաբերին

Քրիստոսի Տնօրինութեանց, այսինքն Քրիստոսի Ծննդեան, Յայտնութեան, Յարութեան, Համբարձման ու Վարդավառի տօներուն։ Ասոնցմէ զատ Նարեկացին ունի Ղազարու Յարութեան, Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան և եկեղեցւոյ տօներուն վրայ տաղեր։

72. Յայտնութեան տաղն որ սովորաբար «Աւետիս» կը կոչուի, կը բովանդակէ հովիւներու աւետիսը։ Այսպիսի աւետիսներ ունին Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Աղթամարցի, Առաքել Սիւնեցի և ուրիշներ, որոնց մէջ վերջին հեղինակն է Ղազար Ճահկեցին որ ծանօթ է իր «Դամբարափակալ»ով։ Այս ամէնուն մէջ տարօրինակ է Նարեկացւոյն «աւետիսը»։ Նախ ձևով շատ տարբեր է անոնցմէ, սովորաբար բոլոր աւետիսներու մէջ կը յիշուի Քրիստոսի կեանքէն մաս մը և իւրաքանչիւր տող կը վերջանայ «աւետիսով», Իսկ Նարեկացին ընդհակառակը կ՚սկսի «աւետիս»ով և յետոյ իր միտքը կը յայտնէ քանի մը տողերով։ Բ. տարբերութիւնը կը կազմէ լեզուն, ոճը։ Աւետիսները մեծ մասամբ ժողովրդին համար ըլլալով պարզ ու անպաճոյճ կը գրուէին, մինչ Նարեկացւոյն «աւետիսը» խրթին ոճ ունի։ Եւ Գ. բառերու կամ խօսքերու խրթնութեան հետ կը կցուին նաև բանաստեղծական տարօրինակութիւններ։

73. Նարեկացւոյն «աւետիսը» կարելի է բաժնել 4 մասի, Ա-ի մէջ ներբող Աստուածամօր, որուն իր գրիչը կը յատկացնէ վսեմ ստորոգելիքներ, «Հուպ երրակին, լոյս գերագանց, լուսոյն արփի վեհենաձև, շողշողենի, փողփողենի էջ մանրանեղեղ, գաղտնի չաւիղ անծանօթի ճանապարհին»։ Բ. մէջ ծաղիկներուն և ծառերուն «աւետիս» կուտայ և անոնց ալ կը հաղորդէ Քրիստոսի Ծննդեան ուրախառիթ լուրը։ Գ. ի մէջ ջուրերու և աղբիւրներու ցնծութիւնը կը յիշէ և անոնց ալ «աւետիս» կուտայ Յորդանանու անունով։ Եւ Դ. «աւետիս» կուտայ լեռներուն իբրև սկիզբն ջրերու։

Սոյն տաղերու հետ աղերս ունին Ծննդեան չորս տաղերն որ թէև երեւութապէս առհասարակ բնութեան մօտ են, բայց անոնք Քրիստոսի Ծննդեան այլաբանութիւններն են, ինչպէս «Երգ զարմանալի», որուն մէջ Նարեկացին կը գովէ կը դրուատէ Քրիստոսը, իբրև ամենէն գեղեցիկ պատկեր անոր դէմքը կը նկարագրէ, նուրբ յօնքերն իբրև իրարու կցուած կամար, «աչքն ծով իծով ծիծաղախիտ», երկու փայլակնաձև արեգակի նման, նռնենի այտերը, կայտառ թևերը, երկթերթեան քիթանը, որուն չրթունքներէն վարդ կը կաթէ, վարսերն որոնք եռահիւսակ բոլորուած են այտերու շուրջը։ Գեղեցիկ պատմուճանները, թանկագին ազնիւ գօտին, նազելի շարժումը որ իւրաքանչիւր քայլափոխի շողեր կը կաթկթեն փայլերէն եայլն։ Թէև այս «Երգ զարմանալին» բաւական աղաւաղումներ կրած է, սակայն և այնպէս կը փայլեցնէ Նարեկացւոյն բանաստեղծական ճաշակը։ Սոյն երգին մէջ կը պատահենք բառերու որոնք օտար կամ գաւառական ըլլալուն, իմաստն ուղիղ ու ճիշտ չի հասկցուիր, ինչպէս նէճէմ, կէճէմ, ճաոաճ ճէւոնէ, ատիճաղ, պատիճաղ, ոտչի, խաղի խեղեփին հագրել։

«Փառք Քրիստոսի ամենազօր Յարութեանն» տաղն երկու մասէ կը բաղկանայ։ Առաջինը բոլորովին կրօնական է, Բ. կ'սկսի Աստուածեալին խօսքէն, կրօնի վերաբերեալ բան մը չկայ, «Խաչանման» բառէն զատ։ Այս երգը կը պատկերացնէ հայոց մէջ Քրիստոնէութեան տարածումը. իսկ Վարդավառի տաղը զովեստ է բնութեան գեղեցկութեանց կամ վարդին, շուշանին, ծաղիկներու, ծառերուն եայլն։ Որոնց մէջ երգիչն այլաբանօրէն կը ներկայացնէ Քրիստոսի պայծառակերպութիւնը։

Յարութեան տաղի մէջ նկարագրուած է սայլ մը որ կանգնած է Մասիսի աջ կողմը, անոր վրա կան աթոռք, գոհարք, ոսկեղէնք, բեհեզք, ծիրանիք, անոր վրայ նստած է որդի արքայի, երկու կողմը կը գտնուին Սերովբէք և Քերովբէք։ Առջեէն մանուկներ որոնք բռնած են խաչն Տէրունական, Սաղմոսարան և Քնար, անոր վրայ գրուած են հարիւր խուրձ խորշրձան, վեց կորնկան և մանուշակ մը, բայց սայլը չի շարժիր, անոր վրայ լայնաթիկունք, անհեղագոչ, հաստաբազուկ ճորտը ձայն կուտայ եզներուն, ձայն կուտայ աթոռակին, եզները, սև ու սպիտակ են, եզներ են խաչանման և մազերն՝ հոլլ մարգարիտ. այն ատեն սայլը շարժում է տեղէն և ճանչնալով՝ կը մտնէ Երուսաղէմ, և նոր Սիոնի որդիները կը երգեն «փառք Քրիստոսի, այսօր արձակեցար»։

Եթէ չըլլային անոր վերնագիրն և վերջը գրուած բացատրութիւնը, կարելի է ընդունել զայն իբրև հասարակ սայլի մը նկարագրութիւնը, բայց վերնագիրը կը բացատրէ թէ տաղը կ'երգէին Քրիստոսի Յարութեան տօներուն, իսկ բացատրութիւնը ցոյց կուտայ որ Սալլէն ալլեգորիօրէն կը ներկայացնէ Քրիստոնէութիւնը հայոց մէջ որ պտուղը եղաւ հայոց արձակման հեթանոսական կապանքներէ։ Այս երգին բովանդակութիւնը կ'երեւայ որ ժողովրդ. բանահիւսութեան կրօնական տարազ մըն է։

Նարեկացին Յարութեան ուրիշ տաղ մըն ալ ունի. «Ես ձայն զառիւծուն ասեմ ի մէջ կը նկարագրուի թէ ինչպէս սանդարամետը կը դողայ առիւծի ձայնէն զոր կը լսէ Քառաթեւի (=Խաչի) վրայէն։ Սա պիտի քաշէր իր ամրութիւնները ու ազատէր գերիները։ Սանդարամետը երանի կուտայ գերիներուն որոնք ինկան առիւծին՝ Քրիստոսի աւարի մէջ. և չարչարանքի փոխանակ պիտի ընդունէին պսակ։ Աս ալ թէև իմաստով կը համապատասխանէ Ս. Գրքի, բայց աւելի կրօնական աւանդութենէ մը առնուած է։

74. Վարդավառի տաղը մանաւանդ ճարտասանական ձեւով առաջին տեղը կը գրաւէ, առաջին ձեւը զոր Նարեկացին կը գործածէ՝ այլաբանութիւնը, օր. Սալլ, Առիւծ, Վարդ և Շուշան որոնք ոչ թէ իրենց իսկական իմաստով դրուած են, այլ փոխաբերաբար. Բ. ձեւն ալ է Շղթայաբանութիւնը կամ Ընդելուզումը (—պարզ միտք մը փոխանակ երկու խօսքով պարզ ըսելու՝ կը խրթացնէ և բազմաբարդ բառերով)—կ'ըսէ օր.

«Գոհար վարդըն վառ առեալ
Ի վեհից վարսիցն արքենից.
Ի վեր ի վերայ վարսից
Ծաւալէր ծաղիկ ծովային»։

Միւս երգերը բնութեան հետ կապ չունին, այլ կը բովանդակեն աստուածութեան վերաբերեալ տեսական գաղափարներ։ Այսպիսի երգերու մէջ Նարեկացին որչափ երբեմն խրթին ու վսեմ միտքեր կը յայտնէ, այնչափ խրթին ու վսեմ բառեր կը կերակրէ, այնպէս որ բնազանցական ու դժուարիմաց գաղափարները վերլուծելու համար՝ հարկ է նախ խուզարկել Նարեկացւոյն միստիքականութեան ծոցն և հասկնալ բառերու նշանակութիւնն ու ներքին կապը։

75. Թէև երբեմն նոյն իսկ բառերը մատչելի կերեւան, բայց և այնպէս իմաստը մութ ու անհասկնալի կը մնայ։ Այսպէս Նարեկացին ուզած է աստուածային գաղտնիքներու քըն-

նութիւնը քողարկեալ թողուլ։ Զօրօրինակ, Նարեկացին փոխանակ ըսելու թէ Աստուած բոլոր երկնքի և աներևոյթ արարածներու Արարիչը յաւիտենական և անժամանակ է, կըսէ «Էնէին անէին եղանի եղանակ եղելի՝ անեղն աներբից յաւիտեանս անհաս իմանալի անկէտ ազժմուն հասուն»։ Այս նախադասութիւնը կազմուած է նոյնարմատ բառերու փոփոխութեամբ, որով իմաստին ու լեզուին տարօրինակ խրթնութիւն մը տուած է։ Այդ խրթնութիւնները շատ անսովոր միջոցներով կազմուած են, ինչպէս վեհեհանեմ, պտղբնաւէտ, աւղխինահառ, չերինաթինգ, մատենայօրէն, իջենագոյ, օգինատիպ, մաքրինանեմ։ Երկար բարդութիւններով անընդհատ շարադրութիւն, ինչպէս սասանկակակիծ, քրոնաքայլակն էր համբերապատ մահին, օրհաս վաղաւէտ կանխասահման վճիռ համբերդայնոց տաւիղ, գալլլեազուարճք, ոստապուարճ, ձորձածածուկ, յանկարծահնչեաց, հրահոսավտակ, խուռնամանուած, բոսորեմինապարդեալ։ Նոյնասկիզբ բառերու բարդութիւններ, ինչպէս գործանաբեր, գարնանաշարժ, զաղէտ աղէտակոծ սրտի, վէմ վիմակառոյց, վիմափոր, մաքրող մաքրինանեմ և այլն։

76. Գրիգոր Նարեկացւոյ ոճի յատկութիւններն են ա. բազմավանկ բառերու անընդհատ գործածութիւն, ինչպէս «լայնաթիկունք, ծաղկախայտուցի, ընթացականք». բ. Անսովոր բարդութիւններ, ինչպէս տեսանք. գ. Նոյնանչիւն տառերով սկսուող բառերու ստէպ գործածութիւն, ինչպէս «ի ծոց ծնողի ծագումն անունն». «կուսէն ծնեալ ծոցոյ ծաղիկ, ծաղիկ ծոցոյ ծոց հայրենիս». դ. Անհասկնալի բառերու գործածութիւն, ինչպէս տեսանք նաև. և ե. Աշխարհաբար նմանութիւն, ինչպէս փոկեր չարած ծամեր, այդ սասու տոսախ ծառերդ, այն հովէն և այլն։

Նարեկացւոյն գրուածքներն առհասարակ լի են շրջաբանութիւններով ու խրթնաբանութիւններով, ինչպէս կը պահանջէր դարու հոգին արաբական ազդեցութեան տակ։

Ժամերգութենէ դուրս գանձեր ալ ունի Նարեկացին։ Անշուշտ ասոնք ատեն մը ժամակարգութեան մասը կը կազմէին։ Նարեկացին ունի երեք գանձ, «ի գալուստ Ս. Հոգւոյն», «ի Ս. Եկեղեցի» և «ի Ս. խաչն Աստուածընկալ»։ Ասոնք արուեստական ձև ունին և յօրինուած են. «Գրիգորի երգ» վերտառութեամբ։ Բովանդակութեան տեսակէտով տոմսք առհաւասարակ բացատրութիւն են նշանակուած օրուան խորհուրդներուն։

77. ԺԱ. դարը ուր նշանաւոր էին Հաղբատ ու Սանահին վանքերը, բաւական ճոխ է Շարականներու հեղինակներով։ Ռամկօրէն լեզուն կամ աշխարհաբառը բաւական ընդարձակած էր իր սահմանը, այդ լեզուով գրուեցան առակները, տաղերը, մշակութեան ու բժշկութեան գրքերը, մանաւանդ հրապարակական արձանագրութիւններն, անտարակոյս նաև նամակներն և այլն. մինչ գրաբարն իբրև գիտուններու լեզու մնաց ճառերու, շարականներու և ուրիշ քերթուածներու մէջ։

78. ԺԱ. դարու շարականագէտ հեղինակներէն են Գրիգոր Մագիստրոս ու Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս։ Գրիգոր Մագիստրոս գրած է «Զօրս ըստ պատկերի» խաչի Ե. օրուան «ողորմեան»։ Ոմանք Բագրատունի Աշոտին կը վերագրեն որ 400 տարի առաջ էր Գրիգոր Մագիստրոսէն։ «Զօրս ըստ պատկերի» իմաստի կողմէ ալ բաւական վէճի նիւթ եղած է, որովհետև «կ՟ցօ զորդի ծառայի քո զոր ի Հռոմայ դարձուցն վերապատուեցեր» այլ և այլ մեկնութեանց տեղի տուած է։ Ոմանք այս խօսքը Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վահրամի համար է կըսեն, որ նախ Կ. Պոլսոյ կայսրէն մեծարուելով իբրև յաջորդ հօր իշխանութեան, յետոյ կաթողիկոս ըլլալով՝ Հռոմի պապէն սիրոյ թուղթ ընդունեց։ Կան ալ որ իրեն Մագիստրոսի համար է, կըսեն, որ Կ. Պոլսի=Նոր Հռոմի կայսերական արքունիքէն Մագիստրութեան պատիւ ընդունեցաւ։ Ուրիշներ ալ ըստ Վարդան պատմագրի՝ կըսեն թէ Բագրատունի Աշոտին՝ Փրկչի պատկերին անունով շինուած եկեղեցւոյն համար է զոր իր համանուն որդին արևմուտքէն բերած էր։

79. Պետրոս Ա. «Գետադարձ» կաթողիկոս (1019—1058) որ Անանիա կաթողիկոսի (943—965) թոռորդին, Խաչիկ Ա. կաթողիկոսին (972—992) եղբայրն ու Խաչիկ Բ-ին (1058—1064) քեռին էր։ Այսպէս շրջան մը կաթողիկոսութիւնը «Գետադարձի» ընտանիքին ձեռքին մէջ մնաց։ Իր հայրապետական իշխանութեան միջոցին ըրած սխալները վարագուրելով՝ մէջ բերինք իր արձանագրած մէկ խոստովանութիւնն, ուրինք կը յիշէ Ծիծեռնակի օրինակն որ գարուն կը բերէ, բայց

անիկա չի զուարճանար աշխարհային՝ բնութեան պարգեւած գարնան վայելչութիւններով, անոր համար է «հոգւոյ ակամբ տեսանել զգարուն հոգւոյ, յորժամ սառնամանեաց բնութիւնս այս սկսանի ընձիւղիլ ի ծագմանէ արեգական արդարութեան.., որպէս զի ջեռեալ ոգւով և զուարճացեալ ճառագայթիւք բանին, թռչեալ վերին լեառն խաղացեալ ի նշանն յարութեանց, և արժանաւորեալք ի ձայնս զուարթուն թռչնոց, սաղարթալից բնակեսցուք ի տան Տեառն»։ Գետադարձ կաթողիկոսի այսպիսի վսեմ փափագը պտուղ է իսկապէս անոր դառն փորձերուն ու տարաժամեալ գիտակցութեան։ Բայց անիկա շատ ուշ զգացումներն ու խոստովանութիւնը գեղեցիկ կերպով դրոշմեց իր ոգելից շարականներու մէջ (հմմտ. Կ. Կոստանեանց «Տ. Պետրոս Ա. Գետադարձ» Էջմիածին, 1897, էջ 46—47)։

Երեք խումբի կը բաժնուին Գետադարձի յօրինած Շարականները, Մարտիրոսաց, Ննջեցելոց և Մանկունք կոչուածները։ Սակայն այդ երեք խմբի շարականները բոլորն ալ Գետադարձին չեն, որովհետև նախ՝ նոյն խմբերու մէջէն դարձեալ այդ դարու հեղինակ Սարգիս Սևանցւոյն երգած «Սարսափելի որոտմամբ և ահագին զօրութեամբ» և Յակոբ Սանահնեցւոյն «Յանսկզբնական ծոցոյ հօր խոնարհեալ բանդ» շարականները, երկրորդ՝ ոճի ու բառի տեսակէտով կը տարբերին ատոնք։ Պետրոս Գետադարձի յօրինած հոգևոր երգերու մէջ կ'երևան նուրբ ճաշակ, վսեմ գաղափարը ու իր հոգեկան վիճակի բնական արտայայտութիւնը։

Գետադարձ հայրապետն որ ունէր ցեղական ճոխութիւն, հինգ հարիւր գեղ ու առատ գանձեր որ իբրև հոգևոր տէր ոչ միայն հինգ հարիւր գաւառատեսուչ եպիսկոպոսներ ունէր ձեռքի տակ, այլ և ամբողջ հայոց կապողն ու արձակողն էր. կամ ըստ Գր Մագիստրոսի, իբրև «Սուրբ հայրապետ բացող մեզ դրանն արքայութեան», երբ ամէն բան կորսնցուց, իրաւունք ունէր երկարօրէն մտածելով՝ Իմաստունին նման բացագանչելու «ունայնութիւն ունայնութեանց»։ Այդ միտքն իր ձևով, իր աստիճանին ու կոչման համեմատ ամփոփուած այնպիսի հոգևոր երգի մէջ որ ամեն ատեն ու անդադար կը հնչէ Հայ. եկեղեցւոյ մէջ իբր խրատ ամենուն, «Ողջ եղբարք անողորմանոյոյ, գեղեցկայարմար շինուածոյս քակտումն. խնամողաց չխնայելոյ, ի յայսաց մեղաց յոր ընկղմեցայ, և այժմ աղաչեմ ըզ-

[illegible] [illegible], ընկոյզ և կոնին՝ [illegible] հանգիստ [illegible] [illegible] խոցոտոյ և այլն։ Հետաքրքիր այլաբանութեան մէջ կարող էր հոգեւորական համեմատել [illegible], բացատրանքներ. «[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։ Եւ մարմին [illegible] [illegible] ի ծով [illegible] [illegible]», [illegible] [illegible] [illegible] Աստուծոյ [illegible] [illegible] [illegible] փրկիչ, և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։

Թէպէտ և չորս դարու շարունակ խաղաղութեան մէջ, ըլլալով և ապաշաւանքի կերպերով յուզուած՝ անոր սիրտը կը բաբախէր միայն մէկուն ամենակալութեամբ որուն սարսափները մէջէն պաշարած էին։ Գետադարձ կը տեսնէ իր ոչնչութիւնն Աստուծոյ անհուն մեծութեան դատաստանին առջև, երբ «Ատեանն դնի և դպրութիւնք հրաշիցն բանին և դատաւորն ահեղ յանկարծակի իբր յարուցեալ՝ հատուցանէ վարձս ըստ գործոց իւրաքանչիւրոցն»։ Դատողի արդարութեան ու գթութեան պատկերը միանգամայն անոր առջև կը պատկերանայ, «Կոչողն ներս վերին կոչողին, կոչնատէր անեղ, կոչողն ահաւոր, դատաւորն անաչառ, դատաստանն արդար, հրեշտակք անողորմ դատին [illegible]։ Ինքն իր սխալը խոստովանող և ճշմարտապէս ողջոյն որ [illegible] քրիստոնեաներէն մէկը կ՚երևայ այս երգերուն մէջ։ Գետադարձի շարականներէն այս հատուածները յառաջ բերելով՝ կարելի է գաղափար կազմել թէ ինչպիսի հոգի [illegible] ու հոգի կը բնակէր անոր մէջ։ Այդ մարդուն սխալանքը ժամանակին վատթար ազդեցութեան հետեւանք չի կրնար նկատուիլ։

Գետադարձ կը հանգչի Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքը։

80. ԺԲ. դարէն սկսեալ հայոց բանաստեղծութիւնը նոր շրջան մը կսկսի, որ կը կոչուի [illegible] և կը տևէ ԺԲ—ԺԵ դարը։

Այդ շրջանի բանաստեղծութիւնը բոլորովին կը տարբերի նախընթացէն թէ իր ձևով, թէ բովանդակութեամբ և թէ բարբառով։

Ի՞նչ է տարբերութեան պատճառը և որո՞նք են տարբերութիւնները։ Մինչև ԺԲ. դարը հայերը կապրէին իրենց սովորութիւններով իրենց օրէնքներով, ունէին իրենց յատուկ տէրերն որոնք թէպէտ և արաբացւոց հարկատու, բայց և այնպէս ներքին կառավարութեամբ բոլորովին անկախ էին.

այդ ազնուական տոհմապետներու հովանաւորութեան տակ կը ժողովրդային լուսաւորութեան կեդրոնները՝ վանքերը, որոնք պատսպարուած ըլլալով տոհմապետներու ընծայած կալուածներով՝ իրենք զիրենք նուիրեցին միայն գրականութեան։ Մինչեւ ԺԲ. դարը հայերը կը կազմէին իրենց ծննդավայրին մէջ զօրեղ ազգ մը, զօրեղ բազմութիւն մը, առանձնաբար միեւնոյն հողի վրայ ծնած և սնուած բազմաթիւ դարերու ընթացքին մէջ. ԺԲ. դարէն ետք, այդ հանգամանքներն որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին Բանաստեղծութեան վրայ, կը փոխուէին՝ փոխելով նաև իրենց ձեւ և բանաստեղծութեան յատկութիւնը. ԺԱ. դարէն սկսած Յունաց խարդաւանութիւնները մէջ կայան տոհմապետներու ծուլութեանց, հայերը այլ ևս վարչական մարմին չէին կազմեր, կը փոխուէր կառավարութիւնը, կը փոխուէին օրէնքները, կեանքին յաճախել զանազան նախնական ազգերու արշաւանքները՝ ինչպէս սելճուկեանց, թաթարներու որոնք բոլորովին տակն ու վրայ կընէին, կը քանդէին, կը կործանէին հին սրբութիւններն և լուսաւորութեան կեդրոնները. անխնայ կը խորտակէին, կաւերէին ճարտարապետական փառաւոր յիշատակները և կը խլէին նոյն իսկ կեանքի ապահովութիւնը։ Հայերն այդ հանգամանքներու երեսէն կը սկսին թողուլ իրենց ծննդավայրը և թափառել կեանքի մը տանջանքներէն ազատելու համար։ Անոնք կը գաղթէին զանազան երկիրներ՝ Ռուսաստան, Լեհաստան, Անատոլիա, Կիլիկիա և այլն։ Այսպէս անոնց տեղ հետզհետէ բուն կը դնեն նախնական վիճակ ունեցող սելճուկներն և թաթարները, որոնք խառն ի խուռն կայքերէն հայերու ձեռ, փոխելով մասամբ անոնց կեանքի պայմանները, սովորութիւնները և այլն։ Նաև գաղթական հայերը խմբուելով զանազան երկիրներու մէջ, իրենք կը յարմարէին տեղական հանգամանքներու, իրենք աւելի փոքրաթիւ ըլլալով կիյնային իրենցմէ զօրեղ տարրերու ազդեցութեան տակ։ Կը փոխուէին առաջուան օրէնքները, սովորութիւնները, կառավարութիւնները և այլն։ Անոնք այդ օտար երկիրներուն մէջ կը կազմէին նաև կեցութեան նոր կեդրոններ, որոնք նոյնպէս օտարներու ազդեցութեան տակ էին։ Այն հայերը, որոնք Կիլիկիոյ բարձունքը հաստատուած էին, հանդիպեցան արեւմ. Եւրոպայի ազգերուն, որոնք այդ ժամանակներն Եւրոպայէն կը դիմէին դէպի արեւելք խաչակրաց արշաւանքներու պատճառով և կը նուաճէին Պաղեստինը, և Կիլիկիայի մօտակայ երկիրները, ուր նաև կը կազմէին քանի մ'ասպետական իշխանութիւններ։ Այդ իշխանութիւններն այնքան ազդեցութիւն կունենան հայոց վրայ որ մինչև անգամ Լևոններ իրենց տունն անոնց նմանութեամբ կը կազմակերպեն և շատ սովորութիւններ փոխ կառնեն անոնցմէ։ Հայոց եկեղեցականներն ալ իրենց հօտի հետ գաղթած էին Կիլիկիա. անոնք կսկսին լատիններու նման վանական միաբանութիւններ և քանի մը կարգերու սովորութիւններ փոխ առնել անոնցմէ, այդ վանական միաբանութիւնները զանազան արտօնութիւններ և կալուածներ ստանալով՝ կապահովեն իրենց վիճակը և կը նուիրեն Գրականութեան և Ուսման։ Կը ծաղկի անոնց մէջ քրիստոնէական ուսումն և կրթութիւնը, այնպէս որ այդ վանքերէ իւրաքանչիւրը մէյ մէկ պատուար կը դառնայ դրացի այլակրօններու դէմ։ Այդ վանքերէն կելլեն նշանաւոր հեղինակներն ու կաթողիկոսները։

81. Կիլիկիայի վանքերէն նշանաւորներն են Սև Լեռան վանքերը (Կարմիր վանքը), Հռոմկլայ, Դրազարկի վանքը ևայլն։ Արևելեան հայոց մէջ ալ հետզհետէ կը նորոգուին քանդուած վանքերը կամ նորերը կը շինուին, որոնց մէջ նոյնպէս կը սկսի ծաղկիլ Գրականութիւնը։ Այդպիսի վանքերէ նշանաւոր են Հաղբատու, Սանահնայ, Տաթևու, Ս. Թադէի և Երզնկայի Ս. Լուսաւորչի վանքերը։ ԺԲ. դարէն ետքը հայոց ուսման և կրթութեան գործը միմիայն այդ վանքերուն մէջ կը պահուի և այն ալ բացառապէս հոգևորականներու ձեռքով, այդ պատճառաւ ալ այդ շրջանը (ԺԲ.—ԺԷ.) կը կոչուի Վանական։

82. Վանական շրջանի բանահիւսութեան տարբերութիւնը նախընթացէն կարելի է որոշել՝ ուշադրութիւն դարձնելով նախ՝ բովանդակութեան վրայ, երկրորդ՝ ձևի վրայ, և երրորդ՝ բառերի վրայ։ Նախընթաց շրջաններուն մէջ բանաստեղծութեան բովանդակութիւնը միակերպ է և այն ալ միմիայն կրօնական, իսկ վանական շրջանի մէջ անոր բովանդակութիւնը բազմակերպ է, կրօնականի հետ միասին հանդէս կուգան վիպական երգեր աշխարհական կեանքէ, կեանքի այլ և այլ դէպքերու ողբեր, խրատներ, հանելուկներ և առակներ։ Վանական շրջանի բանաստեղծութեան ձևի մէջ ալ կայ

բազմակերպութեան և տաղաչափութիւնն աւելի շատ արուեստ ունի։ Հոս կարելի է գտնել հնգատեան ոտանաւորներէ ըսկսած մինչև հնգետասանոտեան չափեր, նաև, որ տուները կազմուած են այբուբենական կարգով, երգիչները կը սկսին հիւսել տներ իրենց անուններու սկզբնական, և այնպիսի երգեր որոնք հին հայկական չափով են։

Կեդրոններու բազմութեան և իրարմէ հեռու գտնուելուն պատճառաւ, վանական շրջանի մէջ բարբառներու միակերպութիւն չկայ, այլ իւրաքանչիւր հեղինակ առանձին բարբառ ունի,, մինչև իսկ միևնոյն հեղինակը ինչպէս Շնորհալին քանի մը տեսակ բարբառ կը գործածէ։ Այդ բարբառները կը զանազանուին Արաբական շրջանի բարբառներէն անով որ չունին այլ ևս անոր խրթնութիւնն և արուեստականութիւնը։ Մեծ մասամբ կը կիրառուի պարզ գրաբարը՝ բայց և այնպիսիներ որոնք կը գործածեն այն ժամանակի աշխարհաբարը. և կը խառնեն իրենց լեզուն օտարազգի բառերով և այլն։

83. ԺԲ՝ դարու մատենագիրներն ուզեցին շունչ ու ոգի տալ նախորդ դարերու գրական լեզուի նուաղումներուն՝ կորստեան վտանգէն զերծ պահելու համար զայն։ Ասոր համար մօտեցան գրաբարի ջինջ ու յստակ աղբիւրակին, որուն ջուրերը դարաւոր հոսումներու մէջէն պղտոր ու տղմաթաթախ կը հասնէին իրենց։ Եւ եթէ մատենագիր մը գրչին ներքև երբեմն լեզուն, իբրև իւր ընթացքէն մեկուսի խորաձորի մը մէջ ամփոփուած ուղխի մաս մը՝ իր նախկին պայծառութեան դառնալով՝ կրնար ցոլացնել մատենագրին հանճարը։ Սակայն չպիտի ունենար անշուշտ աղբերակին կենդանութիւնն ու զով ցայտումները։ ԺԲ. դարուն Կարմիր վանք, Սեւ Լեռան, Դրազարկի վանքերուն մէջ. նոյն շրջանի գլխաւոր ուսումնարանները, եկեղեցական ուսումներու հետ մշակուեցան նաև կրօնական բանաստեղծութիւնը, մանաւանդ Շնորհալւոյ քերթուածքներով, բայց յանգաւոր քերթելու ծայրահեղ հակումն ոչ նուազ քերականական նորօրինակ ձևերու և այլայլութեանց պատճառ մը դարձաւ, և մանաւանդ նոյնայանգ տողերու երկարաձիգ շարքերը տաղտկալի միակերպութիւն մը տուին քերթողական ոճին։ Այս դարուն նշանաւոր երգիչներն են՝ Գրիգոր Պահլաւունի, կամ «Փոքր վկայասէր», Ն. Շնորհալի, Ն. Լամբրոնացի, Խա-

չատուր Տարօնեցի, Յովհաննէս Սարգաւագ վարդապետ, նաեւ կը յիշուի Թէոդորոս Ալախոսիկ։

84. Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսը, Ս. Ներսէս Շնորհալւոյ երէց եղբայրը, երգեց Աւետեաց (Ս. Աստուածածնի) գեղեկայարմար շարականը «Խորհուրդ անճառ»։ Ոմանք այս շարականը կը վերագրեն Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Գրիգոր Վկայասէրի որ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 1065 ին։ «Խորհուրդ անճառ» դեռ չօրինուած ճրագալուցի (Աստուածայայտնութեան) կանոնը «Ուրախացիր Սրբուհին» կ'երգուէր ուր կը յիշատակուի Գաբրիէլի աւետիսը։ Եւ նոյն օրուան աւետարանն «Եւ յամսեանն վեցերորդի» ըլլալով, յոյները կարծեցին թէ հայերը Ծնունդէն մէկ օր առաջ կը կատարեն (Յունուար 5ին) աւետման տօնը։ Շնորհալին ալ Ալեքս գրած Թղթին մէջ կը յայտէ թէ «Մեք զԱւետեացն տօն վեցն Ապրիլի կատարեմք, ոչ ի հինգ Յունուարի, վասն որոյ ի ճրագալուցի աստուածայայտնութեանն՝ յիշատակութիւն տնօրինութեանցն Քրիստոսի»։ (Տես բացատրութիւն Շարականաց. Վենետիկ, 1814. էջ 26)։ Սակայն ուրիշ յիշատակարաններու մէջ կը հանդիպինք որ հին ատեն հայերը ուրիշ կերպ և ուրիշ օր կը կատարէին Աւետեաց տօնը։ Որովհետև Սամուէլ Կամրջաձորեցի (Ժ. դար) իր «Տօնապատճառ»ին մէջ կը գրէ, թէ Աւետեաց տօնը կը կատարուէր Ծննդեան Դ. օրը։ Ասոր ապացոյցն այն է որ Ծննդեան Դ օրուան կանոնին Աւետեաց խորհուրդը կ'երգէ «Այսօր Գաբրիէլ ցնծութեամբ երգեաց ու պատարագի աւետարանն ալ Աւետմանն է, իսկ Յովհան Իմաստասէրի համեմատ, կանոն իւր «Աւետիքն և Ծնունդն և Մկրտութիւնն Քրիստոսի՝ ի միասին առնել տօնախմբելն։ Ձեռագիրներու մէջ Յարութեան շարականներէն Ակ. ձայնին կարգը գրուած է որ «Յայս չորեքշաբթի, Աւետեաց Աստուածածնին տօն է» և կ'աւելցնէ թէ նոյն օրուան հարց դձ. «Ուրախ լեր, Մարիամ ս. աստուածածին, Ցնծանցն ասի։ Այս հարցը հիմա կը կոչուի՝ յատուկ մեծացուցէ չունենալուն համար։ Արդ կը կարծուի թէ երբեմն Աւետեաց տօնը կամ միշտ կը կատարուէր Նոր Կիրակիին յաջորդող դշ. օր. և կամ թէև Ապրիլ 6ին սահմանուած էր տօնը, բայց երբ Աւագ շաբթուն կը հանդիպէր չէին կատարեր, այլ կը յետաձգեն նոյն դշ. օրը։ Իսկ յետոյ սովորութիւն եղաւ անշարժ տօնել Ապրիլ 6ին և յա-

րինուեցաւ աւուր պատշաճի ամբողջ շաբաթուն։ Մեր մէջ այսպիսի փոփոխութիւն թող զարմանք չպատճառեն, որովհետեւ այս տէրունական երկրորդական տօները հետզհետէ կարգաւորուած են եւ քրիստոնեայ զանազան ազգերէ փոփոխութիւն կրած են ժամանակի ընթացքին մէջ։ Լատինները նոյն ատեն մարտի 25 ին կը տօնէին Աւետման տօնը, մինչ սպանիացիները զայն փոխադրեցին դեկտ. 18 ին, Թոլէտոյի ժողովին (656) ա. կանոնի համեմատ։

Աւետման տօնն Արեւմուտքի մէջ Է. դարուն հաստատուած էր, ինչպէս կը յիշուի Թօլէտոյի ժողովին և յետոյ 692 ին Կ. Պոլսոյ Տրուլեան ժողովին մէջ։ Մեր մէջ Ը. դարուն սկիզբը մտած պիտի ըլլայ. Ը.=ԺԲ. դար այս տօնին կ'երգուէր Ճրագալոյցի կանոնը, ինչպէս ըսինք։

85. «Խորհուրդ անճառ» հարցի ա. տօնն «Որ անիմանալիդ ես» աստուածաբանական տեսութեամբ նշանակել է, անիմանալի կ'ըսուի «չէութեան» ոչ թէ միայն Աստուածութեան բացարձակ բնոյթին համեմատ, այլ և ըստ հայրական իսկութեանն ալ, որովհետեւ մարդկային միտք չի կրնար բովանդակել թէ ինչպէս Հայր է յաւիտենական առանց բաժնուելու որդիէն ըստ էութեան. միայն ծնող եւ ոչ ծնեալ «Հայր անըսկիզբն եւ անպատճառ»։ Անիմանալի=յունարէն [illegible] Աստուծոյ ստորոգելիքներէն մէկն է։ Մեծացուցէին մէջ ալ Ս. Աստուածածին այլաբանօրէն կը կոչուի «Դուռն փակեալ», «Աղբիւր կնքեալ»։ Առաջինը Եզեկիէլի (խդ. 1. 2.) տեսլեան կուսին ծնունդի այլաբանութեան մէկ ակնարկութիւնն է, իսկ երկրորդը Երգոյն (Դ. 12) համեմատ։ «Տէր յերկնից» ու. կոյսը այլաբանօրէն կը կոչուի «Քերովբէ հողեղէն, այսինքն մարմնաւոր, բայց լաւլեայն կ'իմացուի հրեղէն» Քերովբէներէ եւ առաւել բարձրագոյն, «Սիւն հրեղէն» «Լուսոյն աշտանակ» «Մաքուր ոսկի», «Գեղմ իմանալի,» «Ամպ թեթեւ», «Դուստր լուսոյ»։ Ճաշուի մէջ ալ անապական տաճար», «կենդանի տապանակ»։ Համբարձիին մէջ ալ յղացումը՝ ծաղկել ու ծնիլը՝ պտղաբերել նշանակուած է այլաբանօրէն և Ս. Աստուածածնի բարեխօսութիւնը կը մաղթուի։

86. Ս. Լուսաւորչի աթոռը նստող նշանաւոր հայրապետներու մէջ, որոնք իրենց մեծագործութեամբ ու չքնաղ առաքելութեամբ անջինջ յիշատակ մը թողուցին մեզի, շատ

Digitized by Google

բարձր դիրք մը կը գրաւէ Ս. Ներսէս Կլայեցի, որ իր սրբասէր վարքին համար՝ կոչուեցաւ Շնորհալի. Ծանօթ է ամենուն թէ այս մեծանուն կաթողիկոսը ԺԲ. դարուն եղած է երկրորդ Սահակ պարթև մը. Ո՛չ միայն իր եռանդուն հովուապետութեամբ ու իմաստուն նախանձայուզութեամբ եկեղեցական հրահանգներու, այլ և ժողովրդին վրայ ունեցած մեծ ազդեցութեամբ։ Բայց ոչ նուազ հռչակաւոր է նաև իր գրական գործունէութեամբ, և եթէ չենք սխալիր, իր ոչ նախորդներուն և ոչ ալ յաջորդներուն մէջ գտնուած են իրեն նման բազմաբեղուն գրչի տէր անձեր. Մեզ հոս զբաղեցնողը պիտի ըլլան միայն իր հոգևոր երգերը զորս սրտայոյզ կ'եղանակէ հայ. եկեղեցին և որ շարականոցին մէջ ամէնէն ընտիր գոհարները կը համարուին։ Շնորհալւոյն բոլոր երկերն ալ միևնոյն բարձր հանճարի, յստակ հայկաբանութեան և սահուն ոճի դրոշմը կը կրեն, միայն իր արձակ գրուածներուն մէջ հրեշտակաց ներբողը յունաբան է և խրթին, որովհետև հետևողութիւն մըն է Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյն ընծայուած համանուն գրուածքին, և Չափաբերականներու մէջ վիպասանութիւնն իր մանկական հասակի երախայրիքն ըլլալով՝ չունի այն աշխուժն ու արուեստն որ կը տեսնուի հեղինակին միւս քերթուածքներուն մէջ։ Շնորհալւոյն երջանիկ մահը հանդիպեցաւ 1172 օգոստոսին, 70 ամեայ հասակին մէջ. Ո՛չ միայն Հայերը, այլ և Յոյներն ողբացին այս անձնման հայրապետին մահը. Շնորհալին (1166—1172) կ'ապրէր այնպիսի պահն մը որ կաթողիկոսական աթոռը 100 տարի աստանդական ըլլալէ ետք, հաստատուեցաւ Հռոմկլայ (=Րումգալէ). Շարականներն երգեց մեծ մասամբ հոս իր ծերութեան ատեն, ասոնցմէ զատ ունի նաև եկեղեցական երգեր, գանձեր, մաղթանքներ և եկեղեցւոյ ժամուն երգելու տաղեր և այլն։

87. Նշանակութեան արժանի կէտ մըն է Շնորհալւոյն տաղաչափական արուեստը, իր երգերն և ոչ—երգ ոտանաւորները որոնց բովանդակութիւնն ալ մեծ մասամբ կրօնական է, գրուած են արուեստական տաղաչափութեամբ. ոտքերու քանակութեամբ բազմատեսակ են իր ոտանաւորները, անոնց մէջ կան հնգատնեան ոտանաւորներ, ինչպէս «Աշխարհ ամենայն» և «Առաւօտ լուսոյ», կան և աւելի շատ քանակ ունեցող ոտանաւորներ ալ. Իր վերջին չափն է հնգետասանոտ-

նեան։ Նմանայանգները շատ կը սիրէ Շնորհալին, մեծ մասամբ յանգերն են ութեան, ոյան, ի. էն։ Շնորհալին կը սիրէ նաև ծայրանունութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք։ Ծայրանունութիւնները կամ իր անունը կը կազմեն կամ երգուած սուրբը, ինչպէս Հռիփսիմէի տաղը՝ «Հռիփսիմէ»։ Այբբենական կարգով տուներ հիւսելու ատեն, անդրադարձութիւն կընէ. այսինքն ինչ տառերով որ սկսի տաղը, նոյն տառերով կը վերջացնէ. երբեմն կսկսի այբէն և կը հասնի մինչև Ք. և երբեմն ընդհակառակը կսկսի Ք-էն և կը հասնի մինչև այբ, ինչպէս «Քաղցրագունիս այս բաղձանք»։ Այբուբենական կարգով հիւսուած են «Այսօր անճառ», «Աստուած անեղ», «Արարչականը», «Առաւօտ լուսոյ», «Աշխարհ ամենայն»։

88. Երբ կաթողիկոսարանը տեղէ տեղ կը թափառէր, եկեղեցւոյ կարգերն սկսան խանգարուիլ։ Իւրաքանչիւր առաջնորդ ինքնագլուխ մնալով իր կամքին համեմատ կը կարգադրէր ժամասացութիւնը։ Գր. Պահլաւունի կաթողիկոս (1113—1167) իր վերջին տարիներն ու Ն. Շնորհալի մեծ ուշադրութիւն դարձուցին եկեղեց. ժամերգութեան վրայ, որովհետև այդ ատեն կարծարծուէր միութեան խնդիրն ալ, և եկեղեցիներու մէջ միակերպութիւն չկար։ Գ. Պահլաւունի աւելի զբաղած ըլլալով եկեղեցւոյ միութեան խնդրով՝ բարեկարգութեան գործը մնաց Շնորհալւոյն։ Հարկ էր ընդհանուր միակերպութեան վերածել ժամասացութիւնը, որ քանի մը տեղեր թերի կը կատարուէր, որովհետև մոռցուած էին հին երգերը, ուրիշ տեղեր միայն սաղմոսերգութիւն կը կատարուէր։ Ասի կողմերն ալ հոգևոր երգ մը երեք տարբեր եղանակով կ'երգէին։ Շնորհալին նախ աշխատեցաւ վերականգնել հինը, իսկ պակասը լրացնել նորով. յետոյ սահմանեց տուներ՝ նոր աղօթքներով։ Միակերպութիւն մտցնելու համար՝ գործածեց այն ծիսարաններն որ մնացած էին Է. դարէն։ Այս բանին մէջ յաջողելու համար՝ դիմեց Մայր վանքերուն թէ որուն ժամասացութիւնն ամենէն մաքուր մնացած է։ Ուստի թուղթեր գրեց և վարդապետներ ղրկեց Արևելեան Հայոց։ Շնորհալին ընտրեց Մաքենոցի և Թեղենեաց վանքերունն (ծաղկած Է. դարուն) որոնց ժամասացութիւնն իբրև օրինակելի համարեց, որովհետև այս վանքերու միաբանները խստակրօն ու բաւական ազատ մնացած էին օտար ազդեցութիւններէ և այդ վան-

քերթու մէջ էր որ անխափան կը կատարուէր ժամերգութիւնը նախնեաց սահմանածին համաձայն որ ութձայն կը կոչուէին։ Իրենց ծանօթ էին նաև միւս եղանակներն ալ, մանաւանդ որ ինք լաւ երգիչ էր և «երգեցողի» կը կոչուէր։ Կիրակոս Գանձակեցի կաւանդէ թէ «Շնորհալին բազում ինչ կարգեաց յեկեղեցի. քաղցր եղանակաւ նուագելի ասաց շարականս և մեղեդիս և տաղս և տաղաչափս»։ Այս խօսքերէն կը հետևի որ ունինք Կիլիկեան եղանակն ընտրելի քան Արևելեանը։ Անոր պատճառը թերևս այն է որ Կիլիկեցիները շատ կը տարբերին Արևելեան եկեղեցւոյ ժամասացութենէն, և որովհետև մասամբ մ'ալ Արևելեան եկեղեցւոյնը քաղցր էր։ Շնորհալւոյն ատեն Տէրունական տօները թէև կը կատարուէին, կամ քանի մ'օր միևնոյն շարականը կերգէին, և այս ալ յարմար շարականներու չգոյութենէն։ Ինքն էր որ սահմանեց բազմօրեայ Տէրունական տօներ ու անոնց յատուկ շարականներու պակասը լրացուց։

89. Կիրակոս կ'որոշէ Շնորհալւոյն գրած շարականները «Յարութեան օրհնութեան Գ. կողմն, և Աստուածածնի փոխման երկուց աւուրցն, և Աւագ շաբաթի երից աւուրց օրհնութիւն, Բշ. Գշ. և Դշ. և երկու շարական Յարութեան ձայնու»։ Գրած է նաև Աւագ Ուրբաթի օրհնութիւնը, «Արծաթասիրութեամբ մոլեալ», թէև Նշ. օրուան շարականները զոր Սահակ Պարթևի կը վերագրեն, բայց իրն են նաև։ Նոյնպէս գրած է Վարդավառի, Հոգեգալստեան Բ. և միւս օրերուն շարականները, Զարչարանքի շարականներէն «Այսօր անճառ», «Նորոգող»։ Ասոնք Տէրունական տօներու շարականներ են, որոնք ցոյց կուտան թէ առաջուան խանգարուածները նորոգած կամ ինք նորէն խմբագրած է։ Շնորհալւոյն են նաև Բուն բարեկենդանի, Քառասնորդական կիրակիներու ապաշխարութեան կամ պահոց Աէ. Բձ. Գձ. շարականները, ինչպէս նաև Ղազարու Յարութեան ու Ծաղկազարդի շարականները։ Միւս շարականներու մէջ առաջին տեղը կը գրուէին Քրիստոսի ժամանակակից սուրբերու կամ Հայ. եկեղեցւոյ առաջին գործողներուն շարականները, ինչպէս առաքելոց, եօթանասնից, աշակերտաց որոնք Քրիստոսի գործակից մերձաւոր սուրբեր են։

90. Այդ ժամանակ հաստատուեցաւ «Բեթղեհէմի մանկանց» տօնը։ Առաջին դարերու եկեղեցւոյ վարդապետները

Իրանոս, Որոգինէս, Կիպրիանոս և յետագաները կը յիշատակեն և կը ներբողեն զանոնք իբրև ճշմարիտ մարտիրոսներ՝ մեռած ոչ թէ միայն Քրիստոսի տեղ, այլ և Քրիստոսի համար, այսինքն Քրիստոսի աշխարհ գալու վկայութեան։ Լատին եկեղեցին «Անմեղ մանկանց» անունով տօն կը կատարէ զայն Դեկ. 28-ին, յոյները փետ. 29-ին։ Իսկ մեր տօնացոյցը զայն կը կարգէ Հոգեգալստեան երկրորդ շաբաթ օր։—Բեթղեհէմի մանկանց շարականը աստուածաբանական նրբութիւններ կը բովանդակէ։ Առաքելոյը կար ԺԲ դարէն առաջ, որուն ապացոյցը կրնայ ըլլալ Նարեկացւոյն ճառը։ Թերևս այդ տօնին պատշաճ շարական չկար, և ուրիշ սուրբերու շարականներով տօնուէին, Ներսէս նորեր գրեց այս տօներու առթիւ։

91. Յովհաննու Մկրտչի անունով երեք տօն կայ, Յովհ. Մկրտչի և Աթանագինէս եպիսկոպոսի, Յովհաննու գլխատման և Յովհաննու ծննդեան։ Այս երեք տօներ ալ միևնոյն ատեն չեն հաստատուած։ Առաջին երկուքը, կըսուի, սահմանուած է Ս. Լուսաւորիչ և կը տօնուէին Խորենացւոյն վերագրուած Գձ. շարականներով ըստ աւանդութեան։ Յովհաննու Կարապետին ծննդեան տօնը միւս եկեղեցիներու մէջ հին տարիէ ի վեր գոյութիւն ունէր։ Օգոստինոս և ուրիշներ ճառեր գրած են։ Իսկ մեր մէջ ծննդեան տօնը թերևս Շնորհալին լրացուցած է՝ տեսնելով որ Արևմտեան եկեղեցին կը կատարէ այս տօնը։ Յովհաննու ծննդեան օրհնութիւնն «Արեգական արդարութեան» գրած է Գրիգոր Սկևռացի, իսկ հարցն իր սարօք՝ Շնորհալին։ Հրեշտակապետաց տօնն առաջին դարերուն մէջ յայտնի չէր, Շնորհալին հաստատեց և գրեց իր «Որ յանէից»ը։ Շնորհալւոյն են նաև նոր ժամանակները հաստատուած սուրբերու շարականները, ինչպէս Անտոն Անապատականի, Թէոդոսի, Ս. Տրդատի, Ս. Հայրապետաց, Ս. Ոսկեանց, սրբոց Վարդանանց շարականները։

92. Թէև այս վերջինն Անանիա Շիրակացւոյ կ'ընծայուի, բայց հաւանական չէ, ինչպէս կը տեսնուի Շարականի վերտառութենէն կամ ծայրանունութենէն։ Ծայրանուն կը կոչուին այն ոտանաւորներն որուն տուներու սկզբնատառերն իրարու քով բերելով կը կազմեն հեղինակին անունը, ինչպէս են Շնորհալւոյ քերթուածներէն ոմանք, «Նայեաց սիրով», «Նորոգիչ» «Նորաստեղծեալ» և այլն։ Ս. Ղևոնդեանց Շարականի

մէկ մասը, դձ. «Որ յառաջագոյն սահմանեցեր» միայն Ներսէսինն է, իսկ միւս մասը ճաշուն «Պայծառացան այսօր՝» Յովհ. Սարկաւագ վրդ. ին: Ներսէսին է նաև Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետինը, Յովաննու, Ս. Սարգիս զօրավարին:

93. Գրիգոր Պահլաւունի շատ քիչ զբաղուած է եկեղեցւոյ բարեկարգութեամբ: Ասոր անունով կը յիշուին Աւետեաց շարականը «Խորհուրդ անճառ», Երկրորդ Ծաղկազարդի օրհնութիւնը «Մեծահրաշ այս խորհուրդ» և Լուսաւորչի վրայ գրած ընտիր մեղեդի մը՝ «Ի յելս արևու»: Ծագեցաւ մեզ յարևմտից, —Զամպն արեգական ծածկոյթ—Պետրոսեան հօտէն հալածեաց:—Օրիորդ մաքուր հարսինն—Աւետիս տայր փեսային. —Զարթիր զուարթուն անուն.—Եւ զարթո՛ զթմրեալս ի մեղաց»:

94. Բաց ի շարականներէ, Շնորհալին ունի նաև Տաղեր որոնց մէջ ինք կը հանդիսանայ իբրև նշանաւոր երգիչ: Հայերը ցրուած ըլլալով զանազան տեղեր, պարզ էր որ ենթարկուէին օտարներու ազդեցութեան և անոնց սովորութիւնները իւրացնելէ զատ, անկարելի էր որ չզուարճանային անոնց երգերով ալ: Ասով ոչ միայն անոնց կրօնական զգացումը կը խախտէր, այլ և կրնային մոռանալ իրենց Մայրենի լեզուն ալ: Այս ամենքն հասկցած էր Շնորհալին, և անոնց առաջն առնել փութաց: Այս նպատակաւ գրեց իր Այբուբենականն ու յանձնեց մանուկներուն: Ռամիկ ժողովրդի համար, որոնք օտարոտի զուարճութիւններէ համ կ'առնէին, յօրինեց 33 հանելուկ, աւելի քաղցրաճաշակ մտքով: (Տես այս վերջինի մասին Հ. Ղևոնդ վ. Յովհաննեան, «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնին վրայ», Վիեննա, 1897. էջ 57—67): Հռոմկլայցիներուն համար ալ հիւսեց «Յիշեսցուք» և «Զարթիք» գեղեցիկ երգերը: «Յիշեսցուքի անմիջապէս յաջորդող՝ «Անբաժանելին» ԺԷ. դարուն աւելցած է: Այսպէս երգի միջոցաւ ամէն դասակարգի ու հասակի համար տարածեց բարոյական ու կրօնական գաղափարներ: Շնորհալին ի պատիւ աշխարհի վեցօրեայ արարչագործութեան երգեց իր Առաւօտնն է. որը Աստուծոյ հանգստեան յիշատակին՝ «Նորաստեղծեալը»:

95. Անտոն Անապատականի հարց «Նախասկիզբն միանձանց» ի մէջ, Ն. Շնորհալի, Եկեղց. պատմութեան աւանդածին համեմատ, Ս. Անտոն կը համարի հեղինակ Միանձնա-

կան ու վանական կարգի (Դ. դարու սկիզբը)։ Թէև Հայր Անտոնէն առաջ կային ուրիշ անապատական ճգնաւորներ, բայց միայն ճգնութեանց կը պարապէին առանց աշակերտներ ունենալու և աճեցնելու զանոնք միանձնական կարգերով։ Հ. Անտոնէն սկսեալ անոր հետևողութեամբ անապատները դարձան միանձներու բնակութիւն։ Հ. Անտոն միանձնական կեանքի Առաջնորդ ընտրուելով Թեբայիսի մէջ—որովհետև երկնաւոր բարիքին միայն յոյս ունէր.—արհամարհեց երկրային բոլոր հեշտալին և վշտալին և եղաւ Քրիստոսի զինուոր, խաչակրօն անդադար սաղմոսերգութեամբ։ «Տէր յերկնից» ի մէջ խաչակրօն յիշատակ ընելով՝ կիմանանք խաչակիր կեանքի յիշատակը, և «Մանկունքի» վերջին տունին մէջ Ս. Անտոնի բարեխօսութիւնը կը խնդրուի։ Նախնիք այնպէս կը ըմբռնէին որ բարոյական կեանքի ծաղիկն ու վայելչութիւնը վանականութիւնն է։ Ժամանակին եկեղեցւոյ բոլոր մեծ վարդապետները վանականութենէ յառաջ եկած են։ Աթանաս, Բարսեղ, Գր. Նազիանցի, Ոսկեբերան, Եփրեմ, Հերոնիմոս, Օգոստինոս և այլն։ Իրենց վարքու վարքին ծանրութիւնն ու զարմանալի զգաստութիւնը, վարդապետութեան իմաստութիւնը, մտածութեան խորութիւնն և խօսքերու օծութիւնն ոչ թէ այն արտաքին դրոշմն էր զոր Աթենացւոց ու Աղեքսանդրացւոց դպրոցներէն առին, այլև անոնց ճգնաւորական կեանքը։

Ս. Անտոնի գործն յառաջ տարաւ Պաքոմիոս որ միաբանութիւն մը հաստատեց (340) Նեղոսի Տաբինա կղզւոյն մէջ։ Հայոց և Փոքր Ասիոյ մէջ վանականութեան տարածողն եղաւ Եւստաթէոս Սեբաստացի։ Թէև Վաղէս կայսրը վանականներու թիւը պակսեցնել կը ջանար, զանոնք զօրք գրելու համար, բայց իզուր։ Վանականութիւնն ամենէն աւելի Արևելքի մէջ զարգացուց Մեծն Բարսեղ Կեսարացի որ ոչ միայն նոր կանոններ գրեց, այլ և Նէոկիսարիոյ մէջ վանք ալ հիմնեց՝ Արիանոսութեան դէմ պայքարելու համար։ Վանական կեանքի բազմազան եղանակներու մէջ ամենէն զարմանալին էր Սիմոն Սիւնակեացը որ Անտիոքի մօտ սիւնի վրայ կապրէր, արևելքի մէջ ասոր բազմաթիւ հետևողներ եղան, ինչպէս Դանիէլ երէց ու վանական՝ Կ. Պոլիս, արևմուտքի մէջ, Վուլփիլաք սարկաւագ Տրևիրացւոց կողմերը։

Կին ու աղջիկ վանականներ ալ կային, ասոնց կանոնները գրեց Պաքոմիոս։ Մեծն Բարսեղ այս սովորութիւնը Կապադովկիա մտցուց․ ի սկզբան քող, խուրակ էր կուսութեան պակը, երբեմն ալ մատնի։

96. Թէոդոսի կամ սրբոց Թագաւորաց օրհնութեան մէջ, Շնորհալին կը գրէ թէ երկրաւոր թագաւորութիւնն Երկնայինին օրինակ է և մասնաւորելով Թէոդոսի վրայ՝ կըսէ Ս. Խաչի զօրութեամբ յաղթութիւն տարաւ թշնամւոյն վրայ և ուղղափառ հաւատքով իր կեանքը կատարելով՝ ոչ միայն իր անձն անխառն պահեց մոլար հաւատքէն, այլ և ժողովուրդն՝ այլափառ հերետիկոսներու դէմ։ Մանկունքի մէջ «Երանելի ամենեցուն» կը կոչուի, ոչ թէ լոկ հոգևոր բարեպաշտութեամբ, այլ և իր թագաւորական պատուով, և ոչ այնչափ զէնքի քաջութեամբ քան որչափ աղօթքով թշնամին վանած կերգէ Շարականը։

Մեծն Թէոդոսի բարեպաշտ կեանքի մասին Ս. Ամբրոսիոսի Արձանականին=Դամբանականին մէջ գրուած է, իսկ Թէոդոսի տօնին մասին կը վկայէ Ս. Յովհան Ոսկեբերան։ Մեծն Թէոդոս թաղուած է Կ. Պոլսոյ առաքելոց եկեղեցին։ Տրդատ թագաւորի շարականին մէջ քերթողը կերգէ թագաւորին խոզի կերպարանքի փոխուիլը զոր բժշկեց նոյն ինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ։

97. Հայրապետաց օրհնութեան ա. տունին մէջ Նիկիոյ ժողովին դաւանանքը կերգէ, երկրորդին մէջ Կ. Պոլսոյ ժողովին կանոնները պատմողաբար մէջ կը բերէ։ Նոյն իմաստը Ողորմեայի ու Տէր յերկնիցի մէջ։ Մանկունքի մէջ ալ նոյն բանը, բայց աւելի խտացած է վարդապետական մասը և կը նզովէ հերետիկոսները։ Մանկունքի վերջին տունին մէջ, մանաւանդ տպագրուած շարականին մէջ, Քաղկեդոնի ժողովն ու Լևոնի տոմարն ալ կը նզովի։ Ոսկան վրդ. իր տպագրած շարականին մէջ այս հատուածը վերցուցած է։ Խնդիր է գիտնալ թէ Մանկունքի յօրինման ատեն կա՞ր այդ վերջին նզովքը, հին ձեռագիր շարականներ պրպտելու է։ Տեսած ձեռագիր շարականներս ԺԴ. դարէն անդին չեն անցնիր և ամենքն ալ այդ նզովքը կը պարունակէին։

98. Ս. Ոսկեանց «Որք արժանաւորեցայք»ի ա. տան մէջ իրենց Ս. Թադէոսի աշակերտելն կերգուի որոնք աստուածա-

ձին մաքրողական հրով իբրև ոսկի փորձուեցան և երկրորդ տունին մէջ կերգուի Թագաւորական արքունիքի մէջ քարոզութիւններին, Սուքիասեաններուն, իրենց ձեռքով քրիստոնէութեան դառնալն ու Եփրատ=Արածանիի ակնաղբիւրին քով մկրտուելն և անոնց բարեխօսութիւնը կը խնդրուի։

99. Ս. Վարդանանց օրհնութիւնը «Նորահրաշ պսակաւոր» ու մանկունքը «Արիացեալք» գեղեցիկ են ու բազմիմաստ ու երգահիւսին իմաստութեան արժանի։

«Նորահրաշին մէջ Ներսէս Շնորհալի կը կազմէ նահատակուած տանուտէրներու անունները խորհրդածութեամբ մը։ Առաջին տունին մէջ կը յիշուի քաջն Վարդան զոր կը կոչէ «Նորահրաշ պսակաւոր» քա՛ջ մեռնելու ատեն և քաջ մեռցընելու ատեն։ Հոգւոյն զէնքով՝ հաւատքով ու աստուածային խօսքերու քաջութեամբ վառուած էր մահուան ու սատանային դէմ։ Վարդան անունին վրայ խորհրդածելով, բայց ոչ լեզուաբանօրէն,· այլ իբրև եկեղեցական մեկնիչ մը, կերգէ թէ իր վարդագոյն արիւնով կը պսակէ եկեղեցին, և երանելին ո՛չ թէ միայն մարմնական բանակին, այլ և մարտիրոսներու հաւատքին գլուխն էր և ուրիշներու պսակուելուն առաջնորդ եղաւ։

Երկրորդին մէջ Խորէն Խորխոռունի իր անունին պէս խորհրդական ըլլալով՝ աստուածային իմաստութեամբ խոհեմացած կը վկայէ խաչուած Քրիստոսին և կը պսակուի իր արիւնով։

Երրորդին մէջ Արտակ Պալունի որու անունը (պարսկերէն ա.—ջուր, ատր=արտ) կը նշանակէ հրագոյն, Շնորհալին ատր վրայ խորհրդածելով՝ կըսէ (ո)րենական այսինքն աստուածային լուսով լցուած ու հրափայլ երևցած քաջ Արտակ, թաթխուած բոսորային կարմրութեան մէջ։

Չորրորդին մէջ Հմայեակ Դիմաքսեան՝ մկրտութեան սրբափայլ զգեստով և այլ հոգևոր պատրաստութեամբ զարդարուած՝ բանսարկուին խաբէութիւնները կը խորտակէ և կը յաղթէ պատերազմին մէջ։

Հինգերորդին մէջ Տաճատ Գնթունի՝ որ նահատակուելով՝ երկնքի մէջ հրեշտակներու դասը կելլէ և Երրորդութեան տաճար կըլլայ իր անունին պէս։

Վեցերորդին մէջ Վահան Գնունի՝ որ իր խորհրդաւոր անունին պէս ստանձնած հաւատքի վահանը, յուսոյ զրահները և խաչն իբրև սաղաւարտ՝ դեռ առոյգ հասակի մէջ կը նահատակուի։

Եօթերորդին մէջ Արսէն Ընծայեցի՝ որ իբր անարատ թռչուն ինքզինք ողջակէզ ըրաւ Աստուծոյ իր անունին պէս, որովհետև Արսին=Արսէն կը նշանակէ Արագիլ։

Ութերորդին մէջ Գարեգին Սրուանձտեանց իր երկու եղբայրներով՝ կը կոչուի «գլուխ և աւարտ մարտիրոսաց», գլուխ կը կոչուի, որովհետև առաջին անգամ ինքն էր որ Ցազկերտի առջև Յիսուս Քրիստոսը խոստովանեցաւ, և աւարտ տանուտէրներու կարգին մէջ վերջինն ըլլալուն համար։

Իններորդին մէջ կերգէ անունով չյիշուած նահատակները. «րամկական խումբը» և 8-ին մէջ երրորդութեան փառք տալով այս նահատակութեան համար՝ սուրբերուն բարեխօսութիւնը կը հայցէ։

Մանկունքը Նորահրաշին խտացումն է։

100. «Բացատրութիւն Շարականաց»ի հեղինակը, հ. Գ. վ. Աւետիքեան, էջ 601—613 կրօնական խնդիր մը կը յուզէ, թէ պատերազմի մէջ հաւատքի համար մեռնողները մարտիրոս կրնան կոչուիլ։ Երկարօրէն ճառած է այս խնդրոյն վրայ մանրակրկիտ վկայութիւններով և կ'եզրակացնէ թէ հաւատքի ճշմարտութեան համար պատերազմի մէջ մեռնողներն արժանի են մարտիրոսութեան պսակին, համաձայն եկեղեցական աւանդութեան։ Եթէ չըլլար, կ'ըսէ, հարկ էր նա և ոչ գիտակցութեամբ մեռնող ջարդուող Բեթղեհեմի հազարաւոր մանուկներու տօնն ալ չկատարել։

101. Ս. Ղեւոնդեանց օրհնութեան մէջ կը պատմուի Ս. Ղեւոնդեանց նահատակութիւնը ըստ պարթևական տեսանողին, այսինքն Մեծն Սահակ Պարթևին տեսիլքին (Էջմիածնի մէջ) որով առաջուընէ Աստուծմէ յայտնութիւն ընդունեց թէ Ս. Գրիգորի հոգևոր որդիները պսակներով պիտի զարդարուին։ Այդ տեսիլքին հարազատութեան քննութիւնը մեր նպատակէն դուրս է, միայն այսչափը կ'ըսենք ըստ արդի քննութեան. Վարդանանց պատերազմէն ետք յօրինուած է։ Իններորդ տունին մէջ կը յորդորէ ունկնդիրները որ հետևող ըլլան Ս. Ղեւոնդեանց, միանան Քրիստոսի հետ, անբաժան մնալով եկե-

զեցին, որպէսզի փայլին ու պայծառանան երկնային առագաստին մէջ։

102. Շնորհալին հրեշտակաց «Որ յանէիցը» երգահիւսած է իր կաթողիկոսութենէն առաջ։ Առաջին տան մէջ կը վարդապետէ հրեշտակներու գոյացութեան, էութեան վրայ, երկրորդին մէջ հրեշտակներու անթիւ բազմութիւնը։ Հարցին և միւս շարականներուն մէջ ալ սոյն վարդապետութիւնը։ Հարցին գործառունին մէջ՝ հրեշտակներու ինն դասը, հրեշտակք, հրեշտակապետք, պետութիւնք, իշխանութիւնք, զօրութիւնք, տէրութիւնք, սերովբէք, քերովբէք, աթոռք։

103. Շնորհալի Ս. Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին օրհնութեան մէջ կը պատմէ Ս. Հայրապետին առաքելական գործը։ Գործառունին մէջ յառաջ կը բերուի այն աւանդութիւնը թէ Կոստանդիանոս կայսրը տեսած է որ հրեշտակները կսպասաւորէին Ս. Յակոբին։ Հարցին Բ. տունին մէջ Ս. Յակոբի պաշտպանութիւնը կը խնդրուի ժանտախտին դէմ. որովհետև կաւանդուի թէ Ս. Յակոբ աղօթքով այդ համաճարակը դադարեցուցած ըլլայ, հետևապէս Ս. Յակոբ ժանտախտի դէմ պաշտպան սուրբն է։ Ժանտախտի և ուրիշ դէպքերու առթիւ, սովորութիւն է հսկման ատեն այդ Բ. տունը «Զարժանահաս մահ տարաժամանս»ը երգել։ Գործառունին վերջին տունին մէջ կ'ակնարկուի այն աւանդութիւնը թէ երբ Պարսից Շապուհ թագաւորը Մծբին քաղաքը կը պաշարէր, Ս. Յակոբ հրեշտակներէ շրջապատուած՝ զարհուրեցուց պաշարողն որ ելաւ գնաց։ Ճաշուին առաջին տունին մէջ քերթողը կը ջանայ հաստատել թէ Մասիս լերան վրայ դեռ կայ տապանը զոր Մծբնայ հայրապետն ալ լեռն ելլելով՝ աչքովը տեսած է։

104. Շնորհալիէն առաջ Բուն բարեկենդանին ու Քառասնորդական կիրակիները Յարութեան հարցերը կերգէին ձայնին համեմատ, ասոր համար ձեռագիրներու և տպագրուած հին շարականներու մէջ այնպիսիներու քով լուսանցքի մէջ կը նշանակէ Աղջ. այսինքն Աղուհացի կիրակիին երգելու է. ինչպէս Աձ «Ընդ երիս մանկունս», Ակ «Որ յաթոռ փառաց», Բձ «Որ գթացար», Գձ «փառաւորեմք զքեզ», Դձ «Որ եկիր կամաւ հօր», Դկ «Որ ամենազօր զօրութիւնդ»։ Շնորհալի ասոնց յարմար շարականներ գրեց, խորհրդածութեամբ։ Նշա-

նուրբ են Անառակին, Տնտեսին, Դատաւորին, Գալստեան չարականները թէ իմաստով և թէ եղանակաւ։

105. Աւագ հինգշաբթի օրուան Մանկունքը «Այսօր կանգնեցաւ աւազան մկրտութեան» բաւական նիւթ մատակարարած է աստուածաբանական վիճաբանութեանց։ Վերջերս Վենետիկ 1898-ին տպագրուած «Ժամակարգութեան» արտօնագրին մէջ, հայ հռոմայականներու հանգուցեալ Ազարեան պատրիարքն ալ «Աւազան մկրտութեան»ն իր դաւանանքին յարմար չգտնելով՝ բացատրութիւն խնդրած է հրատարակիչ Գեր. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Կիւրեղեանէ։ Հրատարակիչը «Բացատրութեան չարականացի» էջ 232 —235 յառաջ կը բերէ ուր գրուած է թէ «Ապաքէն ի բանս վարդապետաց հայոց գտանեմք ուրեք ուրեք ասել թէ լուացումն ոտից զոր արար Քրիստոս, ոչ միայն յօրինակ խոնարհութեան էր, այլ և խորհրդոյ մկրտութեան։ Սամուէլ Կամրջաձորեցի ի գիրս եկեղեցւոյ (եր. 322) ասէ. թէ Քրիստոս ի Հինգշաբաթին մեծին սկիզբն արար խորհրդոյ աւազանին՝ լուացմամբ ոտից աշակերտաց։ Իգնատիոս վրդ.ի «Մեկնութիւն Ղուկայ», եր. 356. ասէ «Թէպէտ զօրինակ խոնարհութեան և զմեծին ծառայել՝ փոքուն՝ հաստատեաց այսու, սակայն զմկրտութեան խորհուրդն լնու առ նոսա։ Նման այսմ խօսի և Բարսեղ վրդ. «ի մեկն Մարկոսի. գլ. Ժ՛Ի»։ Նոյնպէս որ Ոտնլուայի կարգին աղօթքին և քարոզներուն մէջ ալ կը յիշատակուի այս մկրտութեան խորհուրդը։

106. Շնորհալին «Արծաթսիրութեամբ մոլեալ»ին Ա. տունին մէջ ողորմագին ձայնով կը բացատրէ մատնիչ Յուդայի անօրէնութիւնը։ Արծաթսիրութեան ախտը կամ չարավաստակութիւնն անանկ յիմարեցուցած էր Յուդան որ իր աննման վարդապետը մատնեց 30 արծաթի վարձքով։ Բ.-ին մէջ կը բացատրէ թէ համբոյրն որ սիրոյ ու հաշտութեան նշանակ է, Յուդա «նենգութեան համբոյր» ըրաւ՝ Փրկիչը նենգութեամբ համբուրելով։ Գ.-ին մէջ հրէական մէկ աղտոտ բարքը կը պատկերացուի, կաշառքով կուրցընել դատաւորները։ Ո՛րչափ վեհութիւն և ո՛րչափ ահաւոր ներդաշնակութիւն ունի «արծաթսիրութեամբ» ի Տէր յերկնից «Ով սքանչելին» որ խաւարման գիշերը, ճրագները բոլորովին մարած, կերգուի։ Չկայ մէկն որ «ով սքանչելիին» անեղ տպաւորու-

թիւնը կրած չըլլայ, եթէ մանաւանդ վեհ ու սուր ձայնով մը երգուի խոր մթութեան մէջ։ Մասնաւորապէս ինծի նկատմամբ խօսելով՝ չկայ շարական մը որ այնչափ խորապէս ազդէ վրաս քան թէ այդ «Ով սքանչելին»։ Եւ որչափ սքանչելի են այն քարոզներն որ «Ով սքանչելիին» կը յաջորդեն մթութեան մէջ։ Տպաւորութեան զգացման յորդութենէն մարդս այն պահուն քարոզիչ ըլլալ կուգայ։

107. «Այսօր անճառ» և «Նորոգող տիեզերաց» շարչարանքի երգերը հռչակաւոր են և բազմախորհուրդ։ Եթէ Շնորհալին ուրիշ երգահիւսութիւն մը չունենար, դարձեալ պիտի յաւերժանար այդ երգերով, որովհետև այնչափ վեհ են։ Հայեկեղեցւոյ շարականներէն շատերը ժողովրդականութիւն չեն գտած, բայց Շնորհալւոյն այս «Այսօր անճառ», «Առաւօտ լուսոյ» և «Աշխարհ ամենայն» այնչափ ընտանեցած ծաւալած են որ չկայ մէկն որ չգիտնայ և չուզէ երգել թէ ձայն ունենայ թէ ոչ։ Հապա այն խորհուրդներն որոնց վրայ Ն. Շնորհալին կը խորհրդածէ «Այսօր անճառին» մէջ, որ ըսկզբան Մեծի ուրբաթի համար յօրինուեցաւ, բայց յետոյ յատկացուեցաւ ուրիշներու համար ալ ժէ դարուն։

108. Շնորհալին Աւագ Շաբաթի օրհնութիւն «պարգևատունի» մէջ իբրև վեհիմաստ վարդապետ մը կը փայլի. խօսքը թէև մթին չէ, բայց իմաստներն այնչափ խոր են որ քիչ կը թելադրեն անոնց վրայ խորհրդածել։ Քրիստոս ամենուն պարգևատուն թէև, բայց ինք իբրև պարգև Պիղատոսէն կը խնդրուի, Յովսէփ Արեմաթացին մարմինը կը խնդրէ և Պիղատոս կը շնորհէ։ Լոյսն իբր հանդերձ զգեցողը Յովսէփէն պատիլ յանձն կառնէ։ Արթուն բնութեամբն այսօր կը ննջէ մարմնով գերեզմանին մէջ։ Արարածոց ցնծութիւն Քրիստոսն այսօր կողբան, Անբովանդակելին Աստուած մահով ամփոփուած՝ կը դրուի նոր գերեզմանին մէջ՝ նորոգելով մարդը մեղքի ու մահուան ապականութենէն և գերեզմանը կը կընքուի անփակ դրով=«Է»՝ որէն ով։

109. Շնորհալին երգեց նաև Յովնան մարգարէին ձեռքով Նինուէի ապաշխարհութեան հարցն իր սարօք շարականը։ Ասորիները իրենց ժամերգութեան մէջ կը յիշեն այդ պարագան, որովհետև Նինուէի ապաշխարութիւնը նախատիպ օրինակ էր հեթանոսներուն՝ առաքեալներուն քարոզութեամբ

քրիստոնէութեան դարձին։ Յատուկ օրհնութիւն չունի, այլ ձայնին համեմատ ապաշխարութեան կարգէն կըսուի։

110. Ինք Շնոր. Գէորգ վրդ. խնդիրքով Ս. Սարգսի վկայաբանութիւնը հետազօտեց գտաւ Սեաւ լերան տարի մենաստանին մէջ։ Այս առթիւ երգահիւսեց Ս. Սարգսի շարականը, «Ամենասուրբ Երրորդութեան», ուր կերգէ թէ Ս. Սարգիս, արեգական արդարութեան մեծ կարապետը, պայծառ արուսեակ, Կապադովկիոյ կողմերէն դէպի արեւելք կը դիմէ ի Հայս, ի Պարսս և այն կողմերը շատերը քրիստոնէութեան կը դարձնէ։ Աւանդութիւն մը կըսէ թէ, ըստ Կիրակոս պատմչի (գլ. Լ.Թ.), Ս. Մեսրոպ յանուն Ս. Սարգսի Գագաւ դաշտին մէջ ու բերդին վրայ նշան մը կանգնեց. Ահա այս աւանդութիւնն է որ Շնորհալին կերգէ, «Առաւել պայծառ ի գլուխ Գագայ ի գագաթան տեղւոյն օրհնեալ սրբոյն Մեսրոպայ»։

111. Շնորհալւոյն Աւագ=Յարութեան Օրհնութեան գկ. «Որ բաժանեաքը» միւսներուն թափը չունի։ Բայց Հոգեգալստեան Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. օրերու շարականները գերազանց են իրենց լեզուով. իմաստի բարձրութեամբ ու քրիստոնէական վարդապետութեամբ։ Ս. Հոգին սքանչելօրէն վարդապետուած է. Բ. օրուան օրհնութեան մէջ Ս. Հոգւոյն ստորոգելիքն է «Առող յորդւոյ անճառաբար». այս ստորոգելիքով Շնորհալին կը դադրեցնէ այն ամեն վէճերը զորոնք յոյները կը հանէին։ Գ. օրուան մէջ լեզուներու շնորհքը կը վարդապետէ Գրիգոր աստուածաբանին ճառին համեմատ։ Է.ին մէջ կը վարդապետէ «Հոգին սուրբ էր միշտ, է, եղիցի, ոչ սկսեալ և ոչ դադարեալ, սրբող, լցուցիչ, աստուածացուցիչ, ինքնիշխան, ինքնազօր, ինքնյինքեան, անայլայլելի, առանց որքանութեան՝ կեանք և կենդանութիւն» և այլն։

112. Այլակերպութեան տօնը հազիւ Ը. դարուն սկսաւ միւս եկեղեցիներու մէջ. Նիկիոյ Բ. ժողովին որ գումարուեցաւ 787-ին Պատկերամարտներու դէմ, գործերուն մէջ այս տօնին յիշատակութիւնն ալ կայ։ Իսկ Հայոց մէջ վաղուց հաստատուած էր այս տօնը, որովհետև Ս. Սահակի կանոնական գրուածքներու մէջ երկու անգամ կը յիշատակուի Վարդավառի տօնը։ Լատիններն ու յոյները օգոստոս 6-ին կը տօնեն այլակերպութիւնը և այս տօնին կօրհնուի խաղողը. մինչ

Digitized by Google

հայերը կօրհնեն զայն Աստուածածնին, հին ատեն յոյներու մէջ ալ, մանաւանդ Կ. Պոլսոյ եկեղեցին խաղողը կօրհնէր օգոստոս 15-ին, ուրկէ մեր մէջ մտաւ այս սովորութիւնը։

Նախնիք այլակերպութիւնը միայն մէկ օր, կիրակի կը տօնէին, Բշ. ու Գշ. օրերը սուրբերու յատկացուած էին, ինչպէս կերեւայ քանի մը ձեռագիր տօնացոյցներու մէջ։ Ասոր համար միայն ա. օրուան շարականը կար նախնեացմէ մնացած։ Աւելցած օրերուն Շնորհալին երգեց, հետեւապէս կարելի է որ Շնորհալին հաստատեց այդ աւելցած երկու օրն ալ։ Շնորհալիէն ետքն ալ, ատեն մը տեղ տեղ դարձեալ հին սովորութեան համեմատ կը վարուէին, մինչեւ որ բոլոր հայ եկեղեցիներ միացան ու Վարդավառն երեք օր տօնեցին։

113. Վարդավառին ա. օրուան «Որ ի լերին» կանոնը արդէն Է. դարուն կար եւ մէկն էր այն ութ շարականներէն որ երգուեցան Բագաւանի եկեղեցիներուն մէջ եւ որոնց ընտրութիւնը վերջէն ըրաւ Բարսեղ ճոն։ «Որ ի լերինը» պարզապէս Աւետարանի մէկ պատմուածքն է զոր քերթողը չափաբերած է բաւական ճարտարահիւսօրէն։ Վարդավառի ա. օրուան գեղեցիկ շարականներէն են նաեւ Մկ. «Լերինք ցնծասցեն առաջի քո, Տէր» ու ճաշուն «Ուրախացիր, պսակ կուսից»։ Լերինք ցնծասցենն իբր Մկ. նշանակել գրչագրական սխալ է, որովհետեւ կիրակի օր Մանկունք երգելու սովորութիւն չկայ, հետեւակ շարական մըն է զոր պէտք է երգել Անդաստանէ առաջ. թէեւ հիմայ մենք Անդաստանէն ետք Նորաստեղծեալէն առաջ կերգենք ծանր եղանակաւ։ Հետեւակ շարականներն ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ նոյն տօնին յատուկ հիւսուած միւս շարականները զորոնք թէեւ իբր «կանոն» չէ ընդունած եկեղեցին, բայց բովանդակութիւնը եւ եղանակն յարմար դատելով իր վարդապետութեան՝ մէկդի չէ նետած, այլ յարմար տեղ մը երգած է։ Հետեւակ շարականներէն է նաեւ «Թագաւոր գոլովը»։ Մեզի այնպէս կերեւայ որ «Որ վերօրհնեալ»էն առաջ «Թագաւոր գոլովը» կար, բայց յետոյ նորհիւսուածն աւելի յարմար դատելով՝ իբր «Օրհնութիւն» երգուած է եւ հին հետեւակ դարձած։ Նախապէս երգուած, յետոյ նոյն իսկ հետեւակութեան պատիւէն ալ զրկուած բազմաթիւ շարականներ կան զոր երբեմն երբեմն «Արարատ» ու

«Բազմավէպ» ամսաթերթերը կը հրատարակեն։ «Ուրախացիր, պսակ կուսից»ին մէջ Տիրամօր ուրախութիւնը կը բացատրուի իր որդին այլակերպուելով՝ հայրենի փառքով փայլելուն համար։ Թաբոր ու Հերմոն կը ցնծան Քրիստոսի անունով ըստ սաղմոսերգուին զոր քերթողն ալ տաղաչափած է։

114. Ամէնուն ծանօթ տօն մըն է Ամանորը կամ Նաւասարդի տօնը «Աշխարհախումբ տօն» որուն չահապետող աստուածն էր «Հիւրընկալ» կամ «Վանատուր» Արամազդ։ Զրադաշտական կրօնքի մէջ Ամանորը=Նեվրուզ ի պատիւ Որմզդի և ի պատիւ Արարչագործութեան սահմանուած էր։ Անկէ զատ կային նաև Գահամբար=Արարչութեան վեց շրջանները յիշատակող ուրիշ տօներ ալ։ Միևնոյն խորհրդով կը կատարուէր Նաւասարդի տօնը։ Տարիներու ընթացքին մէջ Նաւասարդի տօնն ինչ ինչ փոփոխութիւններ կրեց։ Այդ տօնը մեր եկեղեցւոյ հնագոյն աւանդութեան մը համաձայն փոխանակուեցաւ Քրիստոսի պայծառակերպութեան տօնով։ Նոյն օրը կատարուած արարչագործութեան յիշատակի մը հետքերէն կը նշմարուի ջուրի սրսկման և աղաւնիներ թռցնելու սովորութիւնը։ Աղաւնիները կը յիշեցնեն Աստղիկ դիցուհին, Արամազդի դուստրն որուն տօնը հօրը հետ կը կատարուէր և որուն նուիրական կամ խորհրդանշանական յատկութիւնն էր այդ սիրատարփ թռչունը։ Դիցուհւոյն նուիրուած էր կամ անոր նշանակն էր վարդը, գեղեցկութեան ծաղիկը։ Ասկէ մեր մէջ Վարդավառ։ Նոյն օրը բագինները, մեհեանները, քուրմերը վարդերով կը վառէին, կը պսակուէին։

115. Աստուածամօր կուսի երկինք վերափոխման տօնը զոր յոյները Մետասթասիս և կամ Քիմիսիս (=Ննջում) ու լատինները Ասսումփցիօ կը կոչեն, քրիստոնէական առաջին դարերուն գոյութիւն չունէր։ Թէև Աթանաքինէսի, Հերոնիմոսի, Օգոստինոսի և ուրիշներու անունով Վերափոխման վրայ ճառեր կան, բայց անհարազատ են։ Զ. դարուն նախապէս սկսաւ Գաղիայի մէջ, Է. դարուն՝ Հռոմ ու 847-ին Լեոն Դ. պապը հրամայեց որ Վերափոխումն ութ օր կատարեն։ Յոյն եկեղեցւոյ մէջ սկսաւ 582- Մօրիկ կայսեր ատեն, թէև նոյն իսկ Է. դարուն վերջերը քիչ եկեղեցիներու մէջ կը կատարուէր այս տօնը, ինչպէս կը վկայէ Անդրէաս Կրետացի. Երուսաղէմի Մոդեստոս պատրիարքը իր Վերափոխման ճառին մէջ կըսէ

թէ իրմէն առաջ Վերափոխման տօն չէր կատարուեր։ Հազիւ ԺԲ. դարուն Կիւռ Մանուէլ կայսեր օրով ընդհանրացաւ տօնը։ Մեր մէջ Ը. դարուն մտած է, և Շնորհալւոյն օրով աւելի մեծափառ, մեծահանդէս տօնուեցաւ։ Եւ որպէս զի աւելի մեծափառութեամբ պատուեն Տիրամօր յարութիւնն ու վերափոխումը, որոշեցին կիրակի օր տօնել, կիրակին՝ որ միայն Քրիստոսի յատկացուցած էր։

116. Վերափոխման օրհնութեան մէջ Շնորհալին կերգէ Տիրամօր երկնային եօթնաստիղեան խորան=հրեշտակներու եօթ դասակարգութեան մտնելը իբրև Տիրուհի և պարագաները։ Մեծացուցէն Տիրամօր ստորոգելիքը կը թուէ։ Նոյն իմաստն է որ յարասութիւններով կը կրկնուի միւս օրերուն շարականներուն մէջ։

117. Շնորհալւոյն եղած շարականներուն մէջ նշանաւոր է նաև 72 աշակերտացն ու մարգարէիցը, Ոսկեբերանի, Բարսղի, Եփրեմի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Եւստաթէոսի և երկուց բիւրուց մանկունքը։

Որոշ չի գիտցուիր թէ Շնորհալւոյն են թէ ուրիշին Միւռոնի շարականները։ Միւռոնի Բ. շարականը «Հայր ամենակալն» յօրինուած է երգելու հանդիսաւոր մկրտութեան ատեն որ հին ատեն կը կատարուէր Աւագ շաբաթ օր։

118. Շնորհալւոյն տաղերը գրուած են զանազան տօներու առթիւ, որպէսզի ատոնց յիշատակութիւնը կամ նշանակութիւնն եկեղեցիէն դուրս ժողովրդին մէջ տարածուի։ Այս տաղերուն կրկնող դարձուածքներէն կը յայտնուի թէ արդեօք եղանակ ալ ունին։ Թէև նպատակը վսեմ, բայց քիչ մը տաղտուկ կ'ազդեն տաղաչափութեան արուեստականութեան պատճառաւ։ Տաղերու նիւթն Աւետարանէն առնուած է։ Բացառութիւն կը կազմեն սա հետևեալներն որոնք բովանդակութեամբ ու կազմութեամբ տարբեր են, ինչպէս «Մեծի ուրբաթի» և «Խաչելութեան Տեառն»։ Առաջինը կիսակատար մնացած ու գրուած է այբուբենական կարգաւ։ Այս երգին մէջ Շնորհալին կերգէ թէ ինչպէ՜ս Քրիստոս իր հոգին աւանդելէն ետք, իջաւ Դժոխք, Մահուան դէմ պատերազմելու։ Մահն ու Դժոխք լսելով՝ կը սարսափին, Քրիստոս խաչի լուսով կը սաստէ, կը հալածէ Խաւարը։ Հող Ադամ կը ճանչնայ իր Տիրոջ գալստեան նշանը, կամչնայ և ահուդողով կը լեցուի

Քրիստոս իր ձեռքը կերկարէ, ցոյց կուտայ իր վէրքերը, իր փշէ պսակը, կը յիշէ իր կրած նախատինքն ու չարչարանքը, և քաջալերելով՝ կը մխիթարէ Ադամն և կըսէ թէ ամէնքը կրած է զայն ազատելու համար։ Իսկ խաչելութեան երգին մէջ Շնորհալին կը պատկերացնէ այն սքանչելի փոփոխութիւններն որ տեղի ունեցան Քրիստոսի խաչելութեան ատեն, բնութեան մէջ ու Դժոխքի մէջ։

Շնորհալին ունի նաև երգեր զանազան սուրբերու վրայ, այսինքն Աստուածածնի վերափոխման, Յովհ. Կարապետի, Ստեփ. Նախավկայի, Առաքելոց, Մարգարէից, Հայրապետաց, Որդւոց Որոտման, նաև երկու երգ հրեշտակապետաց և ամենայն երկնային զօրաց, առանձին յորդորակով։ Ունի նաև տաղեր հայոց սուրբերու վրայ, Ս. Լուսաւորչի, Ս. Ներսեսի, Ս. Հռիփսիմեանց ու Ս. Տրդատի։

119. Շնորհալին երկու գանձ ունի. «Վարդավառին» և «փոխման Աստուածածնի», Ներսէսի երգ վերտառութեամբ։ Ինչպէս ըսինք, հայ եկեղեցին Շնորհալւոյն օրով նախանձելի վիճակ մը չունէր, Յունաց ու Հայոց մէջ կարծարծուէր կրօնական միութեան խնդիրը։ Շնորհալին այս միութիւնը հայրապետական իմաստուն հեռատեսութեամբ կը համաձայնեցնէր ներքին կապերով միայն։ Ներքին փոխադարձ սիրոյ ու միութեան հաստատութեան համար, Հայ եկեղեցին կաղօթէ իր Գանձերուն մէջ։ Շնորհալին նոյն գաղափարը կարծարծէ նաև իր «Ընդհանրականին» մէջ։ Այս իմաստով են իր «Ի մի լրութիւն կաթողիկէ, յօդեալ ի գլուխ եկեղեցւոյ» և «Ի մի բնութիւն Հաւատոյ և Սիրոյ» գանձերը։ Այսպէս Շնորհալին կուզէ հասկացնել որ եկեղեցիները փոխադարձ սիրով ու համերաշխութեամբ կենդանի պահելու են Քրիստոսի քարոզածը։ Նոյն իմաստով գրած է նաև «Բարձրացո՛ վեղջիւր եկեղեցւոյ քում սրբոյ»։ Թէ Նարեկացւոյ և թէ Շնորհալւոյն գանձերուն մէջ կը յիշուի քանի մը սուրբերու բարեխօսութիւնը, ինչպէս Աստուածածնի, Յովհ. Կարապետի, Ստեփ. Նախավկային, Առաքելոց, Մարգարէից, Լուսաւորչի ու Ճգնաւորաց։

120. Շնորհալիէն ետք ԺԲ. դարու շարականներու նշանաւոր հեղինակն է Ս. Ներսէս Լամբրոնացի, ծնած 1153-ին բարեպաշտ ու ազնուական ընտանիքէ։ Հայրն է Օշին Լամբրոնի իշխան ու մայրը՝ Ն. Շնորհալւոյ եղբօր դուստրը Շա-

Digitized by Google

հանդուխտ։ Սմբատ մանուկն, ասիկայ է Լամբրոնացւոյն աւազանի անունը, առանձնացաւ Սկեւռաց վանքն որուն առաջնորդ կարգուեցաւ յետոյ։ 23 տարեկան հասակին մէջ Շնորհալւոյն յորդորով ու ձեռքով ընդունեց եպիսկոպոսութեան աստիճանը։ Իր գիտութեամբ ու սրբութեամբ թէև հիանալի, բայց ոմանց նախանձն ու ատելութիւնը գրգռուեցաւ իրեն վրայ, այնպէս որ բարուրանքներ յերիւրեցին իր կրօնական կարծիքներու նկատմամբ։ 24 տարեկան հասակին մէջ խօսեցաւ Հռոմկլայի ժողովին մէջ իր նշանաւոր Ատենաբանութիւնը, որուն նիւթ են Քրիստոնէական սէր ու եկեղեցւոյ խաղաղութիւն։ Վերանորոգեց քանի մը կարգեր և ոմանք ալ փոխ առաւ արեւմուտքէն։ Շարականներն իր Ատենախօսութեան Պատարագամատոյցի մեկնութեան վայելուչ ու ընտիր շարադրութենէն զուրկ են, որով իր Աստուածաբանական յորդ ու հմուտ լեզուին հետ չի կրնար կցորդուիլ քերթողի մը հանճարը։ Ակեռայ կամ Լամբրոնի վանքի նորոգութեան ատեն, մինչ ինք Տարսոնի եպիսկոպոս էր, երգեց «Կանոն Նոր կիւրակէին»։ Թէև այս շարականն յատկապէս Ակեռայ վանքին համար է, բայց այդ տօնը Նոր կիրակիին ինկած ըլլալով՝ յետոյ ընդունուեցաւ իբրև Նոր կիրակիի շարական։ Նոր կիրակին կը տօնենք ի յիշատակ մարդոյ նորոգութեան մեղքի ու մահուան հնութենէն, իբրև նաւակատիք մեր բնութեան։ Լամբրոնացւոյն են նաև «Այսօր յարեաւ» ը. «Կանոն որդւոց և թոռանց Ս. Գր. Լուսաւորչի»։ Առաջինին մէջ կը ձգտի միութիւն արծարծել եկեղեցիներու մէջ». քանի որ անոր գլուխը Քրիստոս է միայն. երկրորդին մէջ ալ կը ներկայացնէ Ս. Լուսաւորչի շառաւիղին բարոյական արժանիքը։ Այսօր յարեաւի մէջ եկեղեցին հարս ու Քրիստոս փեսայ կոչուած են այլաբանօրէն։

«Համբարձման» շարականն ալ Ն. Լամբրոնացւոյ կը վերագրուի։

121. ԺԲ. դարուն Արևելեան հայոց մէջ իբրև հոգևոր երգահիւս նշանաւոր էին Յովհաննէս Սարկաւագ Վարդապետ ու Խաչատուր Տարօնեցի։ Յովհ. սարկաւագ վարդապետ որ Արցախու Փառիսոս գաւառէն քահանայի մը որդին էր, իր պատանեկութեան օրերն անցուց Սանահնի ու Հաղբատի վանքերու մէջ, յետոյ Հաղբատի վանքին առաջնորդ կարգուեցաւ։ Գիտու-

թեամբ Սոփեստոս կոչուեցաւ և իր սրբասէր վարքով պատկառելի եղաւ ամէնուն։ Իր ուսումնական գլխաւոր արդիւնքներէն մէկն ալ եղաւ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցւոյ օրով կարգադրուած Տոմարական շփոթութիւնները վերցնել շարժականտօներու մասին։ Այս Տոմարական կարգադրութիւնը կը կոչուի սարկաւագադիր։ Սարկաւագ վարդապետ թաղուած է Հաղբատի վանքին մէջ։ Սարկաւագ վրդ. «Պայծառացար Այսօր»ով կերգէ Ղեւոնդեանց նահատակութիւնն ու այս առթիւ հայ. եկեղեցւոյ պայծառութիւնը, լոյսը զոր աստուածասէրները միայն կը տեսնէին և ոչ թէ մարմնասէրները կամ աշխարհասէրները։

Ղեւոնդեանց համբարձին «Երգեմք ձեզ»ն ալ Սարկաւագ վրդ.ի կերևայ։ Հայ. եկեղեցին հրեշտակային ձայնով յաւէրժ կերգէ սուրբերուն նահատակութիւնը, որոնք իրականացուցին ինչ որ իրենց Յազկերտին գրած թղթին մէջ կըսէին. «Ի քէն տանջանք, և ի մէնջ յանձնառութիւն, սուր քո և պարանոց մեր»։

122. Կիրակոս կաւանդէ թէ Արեւելեան հայոց մէջ մոռցուած կամ այլափոխուած էին երգերը, զոր ուղղագրեց ու շատերուն սորվեցուց Խաչատուր Տարոնեցին։ Ասիկա Հաղարծնի վանահայր կարգուեցաւ և այլ և այլ երգեր ու գանձեր գրեց, որոնց մէջ գեղեցկագոյնն է Խորհուրդ խորին որուն սկզբնատառերն իր անունը կը կազմեն։ Այս երգը շարադրեց Տարոնեցին. երբ Զաքարիա սպասալար մեծ իշխանն պատարագ մատուցանելու համար՝ բացօդեայ տեղ մը վայելուչ խորան մը կանգնեց։ Խաչատուր ծանօթ է իբրև լաւ երգիչ. լաւ ձայն ունէր և հմուտ էր եղանակներու.

«Խորհուրդ խորին»ի մէջ վայելուչ իմաստներով կը բացատրուին թէ ինչպէս որ Աստուած երկինքը հրեշտակներով ու նախաստեղծ մարդուն դրախտ ստեղծելու ատեն զանոնք զարդարեց պատշաճօրէն, նոյնպէս եկեղեցին—երկրի վրայ երկինք—հիմնելու ատեն ուզեց պայծառազգեաց վայելչութեամբ գեղազարդել անոր բնակարանն ու արարողութիւնները, մանաւանդ որ Քրիստոսի չարչարանքով երկրորդ նորոգութեան՝ մարդը հոգևոր անկողոպտելի զգեստներով զարդարուեցաւ որուն ապացոյց են արտաքին զգեստներ ու զարդերը։ Նոյն տունին մէջ կը խորհրդածէ պատարագողին գօտւոյն վրայ ըսելով «ով Տէր զօրութեանց, ինչպէս որ փառքի սրբութիւնը մէջքդ կապեցիր, այնպէս ալ մեր մտքի մէջքը սրբութեամբ կապէ որուն նշանակն է գօտին»։ Վեցերորդին մէջ քահանային բազպանին վրայ, ինչպէս որ Քրիստոս իր արարչական բազուկները խաչին վրայ աստղերուն հանդէպ տարածեց, այնպէս ալ պատարագողին բազուկները հոգւոյն զօրութեամբ զօրացնէ՝ ժողովրդին համար միջնորդելու ձեռքի համբարձմամբ։ Եօթներորդին մէջ պատարագողին սաղաւարտին և զգայարանները պատող խաչանիշ ուրարին վրայ։ Վերջին տունին մէջ ալ եկեղեցւոյ դասակարգութեան աստուածակերպ զարդերուն վրայ։

Իսկ պատարագի խնկարկութեան Շարականը «Ցայս յարկ» յայտնի չէ թէ ով երգած է։ Վերջին դարերու գործ կերևայ։ Խնկարկութեան օրինակ կը բերուի հին ուխտէն Զաքարիա քահանային խնկարկութիւնն որ օրինակ էր իր աղօթքին։

123. Լեզուի տեսակէտով Հայ հին մատենագրութիւնը բաժնուած են ոսկի, արծաթի, պղնձի դարերու։ Ոսկեդարն է Ե. դարը։ Զ - ԺԱ դարն անցման շրջանն է, ԺԱ—ԺԳ-ը արծաթի դար, ԺԳ—ԺԵ պղնձի դար, ԺԷ-էն ետք կսկսին Նոր մատենագրութեան շրջանի ծիլերը։

ԺԲ. դարուն գրաբարի հինաւուրց մարմնոյն երակներուն մէջ կենսախայտ քայլակը ներարկեցին ճարտար ձեռքեր, և գեղեցիկ ծերունին կանգնեցաւ առոյգ ու զուարթ, և դեռ ԺԳ. և ԺԴ. դարերու մէջ կենդանութեան իբրև նշոյլ երևցան իր այտերուն վրայ կարմիր ցոլմունքներ, բայց ճգնաժամի տագնապ մ'էր այն և ոչ այլ ինչ։ Գրաբարը՝ պատուաստուած գաւառաբարբառներով՝ չփոթ կերպարանք մ'առաւ զանազան հակազդեցութեանց պատճառաւ։ Այսուհետև գրաբարը խոնարհեցաւ իր բարձունքէն ու առանձնացաւ վանքերու խորշերը։ Լեզուի սոյն յատկութիւնը կը տեսնուի այս դարու հոգևոր երգերու մէջ։

124. ԺԳ. դարու կրօնական բանաստեղծութեան գլուխը կը գտնուի Գրիգոր Սկևռացի, Լամբրոնացւոյն աշակերտը։ Սկևռայ վանքին միաբան ու լաւ ձայն ունէր, նշանաւոր իր տաղերով ու այբուբենական կարգաւ գրած Յովհաննէս Մկրտչի ծննդեան «Արեգակն արդարութեան» շարականով։

Գր. Սկևռացի վարդապետը այդ շարականին մէջ ամփոփած է Ս. Յովհաննու կարապետին մասին ինչ որ եկեղեցին կընդունի կամ կը վարդապետէ։ Արեգական արդարութիւնը դեռ չերգահիւսած, Խորենացւոյն վերագրուած շարականը կերգուէր։ Խնկի ալ կը կոչուէր Սկեւռացին, այս պատճառաւ ոմանք կը կարծեն որ Խնկի կոչած եղանակին հեղինակն ինք եղած ըլլայ։

125. Ոչ նուազ նշանաւոր է նաև այս դարուն իբրև հոգևոր երգի հեղինակ Վարդան վրդ. Բարձրբերդցի, որ յաջորդաբար Վիրապի, Սաղմոսավանքի և Թեղենեաց վանքի մէջ պաշտօն կատարեց։ Վարդան վրդ. ծանօթ է նաև իբրև պատմիչ, ատենախօս ու մեկնիչ։ Ասոր անունով հասած են կանոն Յովակիմայ և Աննայի. «Որ նախիմացի» «Մեծացուսցէ»ին մէջ Ս. Աստուածածին այլաբանօրէն կը կոչուի Դրախտ Աստուածային, Արեւելք իմանալի, Տապանակ ապրեցուցիչ, Սափոր ոսկի, Տաղաւար Աբրահամեան և «Ճաշու»ին մէջ ալ Տապանակ կտակի, Խորհրդաւոր խորան, Մարգարէից հանդիսարան, Գրաւական կենաց մարդկան, ընդունարան Եօթնարփեան շնորհաց, դուռն գաւթի [illegible] [illegible] [illegible]։ Այս վերջինը խորհրդածութիւն է Ս. Կուսին անունին, իբր թէ անունին համեմատ համաթիւ է աշխարհի ստեղծագործութեան։ Բացատրենք. Մարիամ հայ թուաբերութեան համեմատ կընէ 5422, այս թուին մօտ է ըստ եօթանասնից աշխարհի ստեղծման թուականը մինչև Քր. որ է 5202։ Իսկ եթէ լատիններուն և յոյներուն համեմատ առնենք Մարիա կը պակսի 200, որով աշխարհի արարչագործութեան թուականը կըլլայ 5222։

126. Այս դարու մատենագիրներու մէջ ամենէն նշանաւորը կրնայ համարուիլ Յովհան Երզնկացին, որ կը կոչուի նաև պլուզ (=փոքրահասակ), ու Ծործորեցի։ Երզնկացին իր ծերութեան հասակին մէջ սորվեցաւ նաև լատին լեզուն երբ ունիթոռներն եկան և սկսան լատինականութիւն քարոզել Հայոց մէջ։

Իբրև հոգևոր երգերու հեղինակ կը յիշուի իր կանոն Ս. Լուսաւորչի. «Վերինք ամենայն», (իսկ «Ով երջանիկը» Յ. Մանդակունւոյ է, կըսեն), ի պատիւ Նշխարաց Ս. Ներսիսի, երբ անոր ոսկերքը գտնուեցան Թիլն աւանի մէջ. և «Որ զլոյս անճառ», շարականներով, «Յամենայն ժամ օրհնեմք» և «Այսօր ձայնն հայրական» Ջրօրհնէքի տաղերով, որոնց մէջ կը փայլի Երզնկացւոյն բանաստեղծական հանճարը նաև «Եօթն խոստաճարակացը»։ Ասոնցմէ զատ ունի ի պատիւ Վերափոխման Ս. Կուսին «Առաջնաճաշակ պտղոյն» տաղը։ Կիրակոս Արևելցին ալ գրած է այբուբենական կարգով «Արևելք գերարփին» շարականն, որուն վերջին ութ տողին մէջ զետեղուած է իր անունը։

127. ԺԴ դարու հոգևոր երգերու հեղինակներու շարականը կը վերջանայ Յակոբ Ա. Կլայեցի կաթողիկոսով (1268—1286) որ լատինասէր ու ծիսափոխ էր։ Ասիկա գրած է «Կանոն հրաշափառ ծննդեան Տիրուհւոյն ի Յովակիմայ և յԱննայէ»։

Քրիստոնէական եկեղեցին, բացի Քրիստոսի հրաշափառ ծնունդէն, նաև Ս. Աստուածածնին և Յովհաննու Մկրտչէն, սուրբերու ծնունդը տօնել սովորութիւն չէ ըրած։ Յով. Մկրտչին մաքուր ծննդեան հանգամանքներուն մասին Աւետարանը կը վկայէ, իսկ Ս. Կոյսին «անախտ» ծննդեան մասին թէև յայտնապէս Ս. Գրոց մէջ բան մ՚աւանդուած չէ, սակայն որովհետև Քրիստոսի մայր եղաւ, եկեղեցին մաքուր կըմբռնէ Ս. Աստուածածնի ծնունդը իր մօր արգանդի մէջ յղանալու և աշխարհ ծնելու ատեն։

Եկեղեցւոյ առաջին դարերու մէջ Ս. Աստուածածնի ծննդեան տօնախմբութեան մասին յիշատակութիւն մը չիկայ։ Հռոմի մէջ Ս. Աստուածածնի ծննդեան տօնախմբութիւնն սկսաւ Է. դարուն վերջերը, Սերգիոս ա. պապին օրով. ինչպէս կը յիշեն գրապետ Անաստաս ու Ալկուինոսն. Յոյներն Է. դարուն սկսան տօնել. ինչպէս որ Անդրէաս կրետացի. նոյն դարուն ներբող մ՚ունէին այս տօնախմբութեան յատուկ։ Հետզհետէ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ ալ մտաւ, Ը. դարուն՝ Գաղիա ու Սպանիա։ ԺԲ. դարուն Կիռ Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը որոշեց որ Տիրամօր ծնունդը ուրիշ երևելի տօներու կարգը դասուի։ Ուրեմն Տիրամօր ծննդեան տօնն Է. դարէն սկսելով մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ, Թ. դարէն ետքը ամեն եկեղեցի ալ ընդունեց, մինչև որ ԺԳ. դարուն 1245-ին, արևմուտքի մէջ, Իննովկենտիոս Դ. պապին օրով Լոնդոնի ժողովով սահմանուեցաւ ութօրեայ տօնախմբել զայն։

Սոյնպէս մեր ազգին մէջ ուշ մտաւ այս տօնը, այսինքն ԺԳ. դարուն, ինչպէս որ կը տեսնուի Ս. Աստուածածնի ծընընդեան օրուան առաջին դաշչեր՝ «Երգեցէք որդիք» զոր երգեց Յակոբ Կլայեցի ա. կաթողիկոս 1267-ին, իսկ Բ. պատկերը

«Որ Նախիմաց» երգած է Վարդան վարդապետ։—«Որ Նախիմաց» շարականը այլ և այլ մակագրութիւն ունի. տպուածները սովորաբար կը դնեն «Կանոն Ցովակիմայ և Աննայի ծնողաց Սուրբ Աստուածածնին, ասոր նման քանի մը ձեռագիրներ ալ, բայց ուրիշ ընտիր ձեռագիրներ «Այլ կանոն ծննդեան Ս. Աստուածածնի»։ Կերեւայ որ նախապէս Ս. Աստուածածնի ծննդեան Բ. օրուան յատկացուած էր այս շարականը և որ յետոյ Ս. Աստուածածնի ծնողաց տօնին ալ երգուեցաւ։

«Երգեցէք որդիք»ի մէջ Ս. Աստուածածին կը նմանցուի Քորեբ լեռը վառած և ոչ այրած մորենիին, Ս. Աստուածածին աստուածային հուրն իր մէջ կրելով՝ անոր կուսութիւնը մնաց անկիզելի։ Վարդապետական տեսակէտով՝ այս շարականէն կը սորվինք որ ինչպէս Աստուծոյ փառքը Սինա լերան վրայ երեւալով՝ մարդոց ու գազաններու անմատչելի եղաւ, այնպէս ալ Աստուծոյ բանը Ս. Կոյսին մէջ յայտնուելով՝ Ս. Կոյսն անհաղորդ պահուեցաւ մարդկային մերձաւորութենէ ու գազանային դեեր չկրցան մերձենալ անոր՝ խաբելով, և կամ իմանալ անոր ծննդեան գաղտնիքը, ևս ալ ընդդէմ հերետիկոսներու որ Աստուածամօր աշխարհային կենցաղին վրայ չարափառութիւններ կը տածէին։

128. ԺԴ. դարուն այլեւս կը դադրի Շարական յօրինելու փափագը, տօներն ու ժամակարգութիւնն իրենց վերջնական կատարելագործումը գտած էին։ Այնուհետեւ կսկսի անհատնում շարք մը գանձերու և տաղերու։ Ասոնց հեղինակները ծանօթ չեն, ոմանք կը վերագրուին Մկրտիչ Նաղաշին։ Այս գանձերն ընդհանրապէս յատկացուած են զանազան հասակներու և գրուած են դարուն ռամկօրէնով ու բաւական սրտաշարժ են։

Զանազան եկեղեցական երգեր ալ ունինք ԺԴ—ԺԵ. դարերուն, որոնց հեղինակներն են Կոստանդին Արևելցին, Կիրակոս Երզնկացին, Գրիգոր Ծերենց ու Առաքել Սիւնեցին։ Գրիգոր Ծերենց ահագին հատոր մը թողած է երգերու։ Երգերէն ոմանք են ի գովեստ Ս. Էջմիածնի, ասկէ կը յայտնուի թէ Էջմիածին որքան մեծ նշանակութիւն ունէր կամ ժողովրդականացած էր։

129. Քիչ մ'ալ մեր կրօնական բանաստեղծութեան գր—

[illegible] կամ մեր նախնեաց լեզուով [illegible] արժէքին վրայ։ Ինչ որ հիմայ մենք գրագիտութիւն կըսենք, նախնիք ճարտասանութիւն կըսէին։ Ասկէ 20—25 տարի առաջ գրագիտութեան կանոնները մեր մէջ կաւանդուէին ճարտասանութեան անունին տակ։ Ճարտասանութիւնը դասական ուսումներու փականքն էր լրումն օրինացը։ Ճարտասանութիւն կարդալ գիտնալմեծ բան էր, համալսարանական կրթութիւն մը առածի չափ, մինչ հիմայ Ճարտասանութիւնը Գրագիտութիւն անունով կաւանդուի բարձր նախակրթարաններու մէջ, և իր տարրական կանոնները՝ նախակրթարաններու մէջ անգամ՝ աղէկ խօսելու և աղէկ գրելու համար։

Հ. Եփրեմ վ. Սեթեան իր «Արհեստ ճարտասանութեան» (Վենետիկ, 1832. էջ 42) իրաւամբ դիտել կուտայ, «Ճարտասանութիւնդ անուն ըստ ձայնին նշանակելոյ լաւ՝ ճարտարութեամբ ասել, իմա պերճաբանել։ Այս ևս հռետորութիւն առեալ ի Յոյն բայէն Րէօ՝ ասել, պերճաբանել։ Սակայն ըստ յատուկ նշանակութեան դպրոցս զանազանին ի միմեանց Հռետորութիւն և ճարտասանութիւն, ընդ որս նոյնանշան առնումք մեք և զատենախօսութիւն։ Զի Հռետոր նշանակէ զվարժապետն Ատենախօսութեան որ վարդապետէ զկանոնս ճարտասանութեան յունկն աշակերտելոց, մարզէ զնոսա ըստ կանոնաց արհեստին։ Իսկ ճարտասան է որ ատենախօսէ և Բեմբասաց լինի ի լսելիս բազմութեան ըստ կանոնացն զոր աւանդէ ճարտասանութիւն։ Հռետոր է վարժողն, ճարտասան է վարժեալն։ Որք թէպէտ ի Հայումս համանշանք են ճարտասանն և Հռետորն, այլ մեք ջանացաք հաստատուն պահել զզանազանութիւնն»։ Մեր նախնի մատենագիրներուն և հոգևոր երգերու հեղինակներուն մեծ մասը «մեծ քերթող» կոչուելէ զատ, կը կրեն նաև «Հռետոր» տիտղոսը զի իրենց անչափահաս ու չափահաս աշակերտեալներուն կաւանդէին Հռետորական արհեստը Քերթողականին հետ։ Բանաստեղծութիւն ու հռետորութիւն դիրկընդխառն էին, իրար կը լրացնէին, առանց հռետորական արուեստին բանաստեղծութիւն չկայ, և առանց բանաստեղծութեան՝ Հռետորութիւն։

Ընտիր բանաստեղծները ճարտասանեցին քերթելու ատեն, քերթեցին ճարտասանելու ատեն, [illegible], [illegible] ու [illegible] հանդէսներու առթիւ։ Կացրդական (յունարէն

Էբեդիկթիկոն, լատ. Demonstrativiom) կը նշանակէ տօնախմբական կամ համախմբական, որուն նպատակն է եկեղեցական տօնակատարութեան առեն պարսաւել կամ գովել—ներբողել նշանաւոր դէմքի մը գործերը։ Դամբանական ճառերն ալ կացրդական են բաղխոհական (Ցուն. Սիմվուլեվթիքոն, Եքքլիսիասթիքոն կամ Տիմիգորիքոն. Լատիներէն՝ deliberativum) ունկընդիրները հրահանգելու կամ անոնց գործել տալու կամ զանոնք գործի մը համոզելու և կամ տարհամոզելու համար սահմանուած ատենախօսութիւններ են։ Ատենական են (Ցուն. Տիքանիքոն, Լատ. Genus orense) ջատագովութիւն կամ մէկու մը վրայօք մեղադրանք, զայն արդարացնելու կամ դատապարտելու համար։ Մեր հոգևոր երգիչներէն շատերն այս երեքին մէջ ալ նշանաւոր էին։

130. Ցիշենք Հայոց կրօնական բանաստեղծութեան գրագիտական գոհարները, ճարտասանական յատկութիւնները կամ նրբութիւնները։ Ուր որ խօսքի մասերու մէջ հակառակ իմաստ յայտնելու ստիպուած է քերթողը, հարկ է հակադրութիւն ցուցնել խօսքին նիւթական կազմութեան մէջ, որուն ձայները թէև նման էին, բայց նշանակութիւնը հակառակ, ինչպէս «Պարգևատուն ամենեցուն՝ այսօր խնդրի պարգևս ի Պիղատոսէ, և Արկողն զլոյս որպէս զօթոց՝ հաւանի պատիլ ի Յովսեփայ»։ Քրիստոս, Բանն Աստուած որ ամէնուն պարգև, շնորհք կուտայ, այսօր իբրև պարգև կը խնդրուի Պիղատոսէն, և Անիկա որ լոյսն իբրև օթոց փռեց, Յովսեփէն պատիլ կը հաւանի։—«Պարգևատունի» մէջ քերթողը Շնորհալին կը զարմանայ որ Քրիստոս Աստուած ըլլալով՝ մարդոց պէս կը թաղուի երկրի մէջ։ Աստուծոյ ստորոգելիքն են «Պարգևատուն ամենեցուն», «Գանձն անմահութեան», «Արարածոց փրկութիւն», «Կենդանին յաւիտենից», «Մերկութեան ծածկոյթ Ադամայ», «Անմահութեանց տուող», «Ցնծութիւն արարածոց»։ Դարձեալ. «Կողահոս չիթք անապական արեանն զկողածնին ջնջեաց մեղս»=Կողահոս անապական արեան կաթիլները կողածնին, այսինքն Եւայի մեղքերը սրբեցին։

131. Փոխաբերութեան սքանչելի օրինակներ, «Աղաւնի քաղցրաբարբառ հեզաբանել զՏէր Ցիսուս,=քացրաբարբառ աղաւնին», այսինքն Ս. Կիրակոս մանուկը «Տէր Ցիսուս» կը մրմնջէր։ Հոս կենդանիի մը, աղաւնին սեփական յատկու-

թիւնը մարդուն յատկացուած է։ «Տարածեցեր զամենազօր բազուկս քո ի վերայ խաչին, և երկիրս հիացեալ սասանեցաւ և դողալով երերիւր ի յահէ փառաց քոց։=Ամենազօր բազուկներդ խաչին վրայ տարածեցիր, և երկիրս հիացած սասանեցաւ, Քու ահաւոր փառքիդ՝ երկիրը դողալով կերերար։ Հոս ալ շնչաւորի մը յատկութիւնը վերագրուած է անշունչի մը։

132. Այլաբանութիւնն որ արևելեան ժողովուրդներու խօսելու գրելու սովորական եղանակն էր, որչափ սքանչելի է Ս. Հռիփսիմեանց «Անձինք նուիրեալք»ին հետևեալ տուներուն մէջ։ «Խորհուրդ հոգևոր յղութեանցն յայտներ, - Եւ երկունք փրկութեան աշխարհի ճեպէին.— Քանզի կամք վերին հրամանին քաղցրացեալք,—իջուցին ի վերուստ զպարգևս փրկութեան։—Ծնան լուսանք ազգս բազում—Եւ մարք մանկունք զհրապարակս ծերոց – ի գիրկս սրբութեան աղօթից և պահոց,—աճեցին հաւատովք զարգացեալք ի Քրիստոս»։=Աշխարհի փրկութեան երկունք կը փութային, որովհետև Աստուծոյ հրամանին կամքը քաղցրացած էր, երկինքէն բերին (իջուցին) փրկութեան շնորհքը։ Ցոյսերը շատ ազգեր, Քրիստոնեայ ժողովուրդներ ծնան, և մանկունք մայրեր (այդ կոյսերը) ծերերու բազմութիւն մը, այսինքն շատ ծերեր այս կոյսերուն պատճառաւ քրիստոնեայ եղան, աղօթքի ու պահքի սրբութեան գիրկն հաւատքով աճեցան և Քրիստոսով զարգացան։

133. Բանաստեղծական ու ճարտասանական որչափ նրբութեամբ յօրինուած է Շնորհալւոյն սա բաղհիւսական (յունարէն՝ Էպիփոնի, լատ. Conversio) տաղը զոր երգած է ի պատիւ Ս. Քասասնից։—Աւարտած բառով նոր տող մը սկսիլը բաղհիւսական կըսուի։ «Ի սմա տեսանի խորհուրդ սրբեալ աւուրց տասանց Քառից ու Քառասնից սրբոց գունդ գումարի Այսօր—Այսօր Վիամարկի դէմ Բէլիար Բամին և այլն»։ Այսօր (—քառասնից) մէջ կը տեսնուի «Ս. Քառասնօրեայի խորհուրդը, այսօր Ս. Քառասնից հօտը կը հաւաքուի ու Բելիարի» (սատանայի) խմբին դէմ պատնէշ կը կանգնուի։

134. Նախնիք ճարտասանօրէն գործածած են նոյն նոյնատառ բառերը, որպէսզի մտքին արթնութիւն ու խօսքին կենդանութիւն տան։ Այս մասին հիանալի է Նարեկացին. «Գոհար վարդն վառ առեալ—ի վեհից վարսից նրփենից,—

ի վեր, ի վերայ վարսիցն—պղպջէր ծաղիկ ծովային։—Շուշանն շողէր հովտին—Շողշողէր դէմ արեգական,—Գոհար վարդն, այսինքն հարիւրաթերթեան վարդ (Rosa Centfolia) «Ծաղկանց թագուհին, վարդագոյն—Վառ բացուած էր վեհ երփենի վարսերով—Թերթով, թերթերուն վերև, թերթերուն վրայ կը պղպջէր ծովային ծաղիկ, Շուշանը հովտին մէջ կը շողար և Արեգական դէմ կը շողշողար։

135. Ո՞ւր թողունք Դիմառութիւնը կամ Բարառնութիւնը, (Յուն. Բրոզոբոբէիա, լատ. Conformatis) որ նոյն իսկ անշունչ արարածներու խօսեցնել և կեանք կուտայ, ինչպէս Շարականին մէջ, «Անուանեալ փայտ գիտութեան, զմեզ ի կենացն հանեալ արտաքսեցոյց, որով յարեաւ մայրն Եւա, և պատրեաց զնախահայրն։ Իսկ փայտ խաչի քո կենսատու գաւազան զօրութեան կենաց մարդկան և լոյս հաստատութեան, առաջնորդ եղև մեզ ի կեանսն յաւիտենից»։—Թէև «Ծառ գիտութեան» կոչուածն Եւայի յանցանք գործել տուաւ և նախահայրը խաբեց, մեզ կեանքի դրախտէն հանեց, արտաքսեց, սակայն քու խաչափայտ, որ մարդկային կեանքի զօրութեան կենսատու գաւազան ու հաստատութեան լոյս է, մեզի առաջնորդ եղաւ դէպի Յաւիտենական կեանքը։—Դարձեալ, Ջրօրհնէքի տաղին մէջ Յորդանանու զարհուրանքն՝ իր ալիքներուն մէջ Յիսուսի կոխելուատենը։ «Գետ, մի զարհուրիր, քո արարիչն եմ ես. եկեալ մկրտիմ և լուանամ զմեզս»։

Խաչի տաղերէն, «Հաւիկ մի պայծառ տեսի աննման»—Ի լայն խաչափայտին վերայ աննման—Աննմանիդ ով նման, դու նման.— Զթևս արծաթափայլս ունէր աննման.—Արեգական շողոյն նման աննման։ Զձայնիկն ողորմուկ ածէր աննման, —Գաբրիէլեան փողոյն նման աննման։—Զաչերն արտասուօք լնոյր աննման։—Առաւօտեան ցօղոյն նման աննման»։—Յարութեան մեղեդիներէն. «Այս ձայն զառիծուն ասեմ, որ գոչէր ի քառաթևին գոչէր—Զայն առնէր ի սանդարամետսն, —Զայն առնէր ի սանդարամետսն.—Հաւուն հաւուն արթնացեալ՝ - Դիտելով ըզհեթանոսս.—Ձայնէր, ձայնէր տատրակին,—Սիրանունովդ սիրելոյն։—Սէր յառաւօտէ, սէր յառաւօտ է է—ճեմեալ իր անձուկ ծագմամբ։

Բարառնութեան ձևին նման է Բացադարձութիւնն (Յուն. Աբոսդրոֆէ լատ. Aversio). որ մեռած կամ բացակայ անձերու խօսք կուղղէ։ Այս մասին Շնորհալւոյն՝ Քրիստոսի Դժոխք իջնելով, արդար հոգիներն ազատելու տաղն հիանալի է, «Ծանեաւ Ադամ զնշան գալոյն Տեառն ի դժոխս»։

136. Շարականները մանաւանդ իրենց վսեմութեամբ գերազանց դիրք մը կը գրաւեն մեր• եկեղեցական մատենագրութեան մէջ։ Քերթողը Քրիստոսի խաչելութեան ատեն ոչ միայն լուսաւորներուն բանաւոր արարածի մը գործ կը վերագրէ, այլ և ահաւոր ու չքնաղ օրինակով կը բացատրէ անոնց խաւարիլը, որպէս թէ անոնք Անեղին արեան գոյնով ներկուեցան, խաչելութեան ատեն Արիւնն օդին մէջ սրսկելով։— «Ընկալեալ լուսաճեմ տարերցն զգոյնս արեան Անեղին»։ Այսպէս քերթողն Արեգական խաւարելու պատմութիւնը կը վսեմացընէ։

Պարզութեան մէջ վսեմութիւն «Անապականութեան աղբիւր և ի Մահու կեանք զքեզ ծանեան հրանիւթիցն սեռք և բանական կենդանիք»։—հրանիւթերու (—հրեշտակներու) Դասակարգութիւններն ու բանական կենդանիները քեզ անապականութեան աղբիւր ու մահով կամ մահուան մէջ կեանք ճանչցան, այսինքն անոնք գիտցան թէ մեռնելէ ետք քեզմով պիտի ապրին—Յաւիտենական կեանք։ Այս հատուածին մէջ որչափ վսեմ է Աստուծոյ, հրեշտակներու և մարդոց բնութեան բացատրութիւնը, նոյնչափ ալ քերականական կազմուածքը պարզ ու յստակ է։ Թէև քերականօրէն դիւրին կը վերլուծուի, սակայն բանաստեղծօրէն հիանալի է յօրինուածքը։

Ուրիշ վսեմ մ՚ալ կայ, որուն օրինակն յաճախ կը տեսնուի Շարականին մէջ։ Աս է Ուժգնութիւն ու Անօրինակ համարձակութիւն, այնպէս որ մտքերը վախով մը կապշեցնէ։ Սահակ Ձորափորեցին խաչի Զդ օրուան կանոնին մէջ խաչափայտին պարծանքը այնչափ վսեմութեամբ կերգէ։

Յարութեան, Ծննդեան, Խաչի և Աւագ օրհնութեան շարականներուն մէջ լեցուն են այնպիսի վսեմ իմաստներ և կարծես կը մրցեն եբրայական բանաստեղծութեան հետ։ Շարականները Քրիստոսաշունչ են, իսկ եբրայականն, Ս. Գրքին մէջ Եահուէաշունչ։ Ո՛րչափ վսեմ ու ահաւոր է ԺԷ. սաղմոսը, «Երկիրը խռովեցաւ ու դողաց, լեռներու հիմերը սասանեցան ու խռովեցան, որովհետև Աստուած անոնց վրայ բարկացաւ։ Անոր [Աստուծոյ բարկութենէն ծուխ ելաւ, Անոր դէմքէն

Digitized by Google

[կամ բերանէն, ըստ եբրայեցերէն բնագրին] հուր բորբոքեցաւ, և Անկէ կայծակներ թափեցան։ Երկինքը ցածցուց ու իջաւ. Անոր ոտքին տակ մէգ կար [ամպերու վրայ նստած]։ Ամբակում մարգարէն [Գ. 6]։—[Աստուած կեցաւ, և երկիրը շարժեցաւ, հալեցաւ *) և ազգերն հալեցան, լեռները զօրութեամբ խորտակուեցան և յաւիտենական բլուրները հալեցան»։ Նաև Դատ. [Ե. 4] «Տէր Սէիրէն ելլելու և Եդովմի անդաստաններէն քալելու ատենդ, երկիրը շարժեցաւ, երկինքը կաթեցաւ և ամպերը ջուր ցօղեցին»։ Ստորագծուածներն ոչ թէ յատուկ փոխաբերութիւններ են, այլ յափշտակուած մտքի մը խօսքերը։

137. Շարականներու քերականական զարտուղութիւնը. 1. Սեռական հոլով փոխանակ գործիականի, «ընդ ձեռն արկեալ թագաւորութեան» (Բ. կիր. Մեծ պահոց, հարց), «Ընդ հողեղէն բնութեանս» (Կանոն ծնդ. Յով. Մկրտ. օրհ. ժԹ. տուն) «Այսօր երկնայինքն ուրախացան ընդ երկրաւորացս նորոգումն» (Հոգեգալստ. Գ. օր), 2. Հայցական հոլով տեղ [illegible], «Զքեզ որ թագաւորդ թագաւորաց ի ծառայէ դատապարտեալ» փոխանակ ըսելու «Դու որ թագաւորաց թագաւորդ ես ի ծառայէ դատապարտեցար»․ «Զծագումն լուսոյ... տեսանիւր բազմութեան ժողովոյն», եթէ Զ. գրչագրական սխալ չէ, պէտք է ըսել թէ քերթողը երաժշտութեան ազատութեան հետևելով զանց ըրած է քերականական կանոնը։ Այսպիսի զանցառութիւն կը տեսնուի նաև «Սրբութիւն Սրբոց» շարականին մէջ, «Տեսիլ անճառելի խորհրդոյն զոր յառաջագոյն ցուցաւ», փոխանակ ըսելու որ յառաջագոյն ցուցաւ։

3. Յարաբերական դերանունի առաջադասութիւն, «Կոյս Մարիամ, զոր ողջունաբեր աւետեօք կրեցեր զմուտն ի քեզ զօրէնն ողջունի» (Կանոն Աւետեաց, օրհ. Կ. րդ. տուն) «Զոր ոչ բնութիւնք արարածոց զԱստուած տանիւր, մահուամբ սահմանեալ դնի ի նոր գերեզմանի» փոխանակ ըսելու՝ Աստուած զոր բնութիւնք Արարածոց ոչ տանէին, սահմանեալ դնէին ի նոր գերեզմանին»։ Յարաբերական դերանունն իր յարաբերեալէն առաջ դրուած և յարաբերեալը փոխանակ սեռականի՝ ուղղական

---

*) Նայիլ՝ վարէն վեր, ցածէն բարձր, իսկ հայիլ՝ վերէն վար» բարձրէն ցած նայիլն է։

«խայտացելուն յորովայնի հոգւով ի Ծննդեանն Քրիստոսի որ ի փրկութիւն աշխարհի յայտնեցաւ Աստուած բանն»։ Ասիկա շրջուած նախադասութիւն մըն է, Քերականութիւնը կը պահանջէ սապէս. «Խայտացելոյն յորովայնի հոգւով ի ծննդեանն Քրիստոսի Աստուծոյ բանին որ ի փրկութիւն...»։

4. Յարաբերական Բացմատար, «Ամպ թեթև ու լուսաւոր, որ զանձրևն կենաց ի քեզ հեղեալ ի յերկնային ծովէն զոր հոսեցեր ի յերկիր ծարաւուտ»։

5. Նախդիրը ջնջուած, «և եղև վայրաբնակիլ (ի) մայրաքաղաքն Երուսաղէմ». (Խաչի Գ. օր), «Զծագումն լուսոյ Աստուածային նշանի քոյ ճառագայթիւք տեսանիւր (ի) բազմութեան ժողովոյն»։

6. Սեռականի տեղ հայցական, «Որ զնախաձայն մարգարէիցն եկիր ի լրումն խորհրդոյ» փոխանակ ըսելու «որ նախաձայն մարգարէիցն եկիր ի լրումն խորհրդոյ»։ Հոս բայանունն իր բային պէս հայցական հոլով խնդիր առած է։

7. Թուի անհամաձայնութիւն.—«Զոր ոչ բնութիւնք արարածոց տանին՝ (—տանէին)։ «Ի յիշատակի քահանայապետացս աստուածայնոյ՝ (=Աստուածայնոյ (=Աստուածայնոց)։ «Գեղեցկութիւնք մարմնաւոր պայծառութեան յետոյ յիմարեցոյց (=յիմարացուցին) զթագաւորն (Անձինք նուիրեալք), «Խորհուրդք հոգևորք յղութեանցն յայտնէր (=յայտնէին) (=նոյն)։ «Աղեղն հզօրաց նուաղեցան» (=նուաղեցաւ)։

Յայտնի է թէ այդ հոգևոր երգերը մեր նախնեաց հայեացքով թանկագին քարեր, գոհար, յակինթ, մարգրիտ էին, ուրեմն ինչու չճանչնանք ատոնց յարգը։ Ատոնց յարգը ճանչնալն չի նշանակեր միայն մեքենաբար մտիկ ընել կամ երգել ։ Թափանցելու է անոնց ոգւոյն, և այլն։ Եթէ երգիչ են, երգել այդ շարականներու հեղինակներու ոգւոյն համաձայն, ոգևորուած ներշնչուած, և ոչ թէ Կազինոյի մէջ խաղեր և ոչ— նուիրական երգեր եղանակելու պէս։ Գեղգեղանքը, Շեշտը, Բամբը, Որոտումը, Դաշն ձայնն հոն՝ ուր Շարականներու ոգին կը պահանջէ, բայց ոչ երբէք ծեքծեքում ու քաշքշել։ Ասոնց դէմ մեղանչողը նախատինք ըրած կըլլայ այդ սրբազան հեղինակներուն դէմ։ Ահա այդչափ ակնածանքով երգելու է մեր հոգևոր երգերը։ Ձեզի կը հարցնեմ, Շարականագէտ այսինքն թանկագին գոհարներու յարգը ճանչցող դպիրներ ունինք, դժբախտաբար շատ քիչ։

138. Երկու խօսք ալ ԺԹ. դարու հայոց եկեղեց. երաժշտութեան վրայ։ Ժամանակակից դարու Հայոց եկեղեց. երաժշտութեան մէջ ծանօթ տաղանդաւոր փէշրաւուն «Պապա» կոչուած Համբարձումն է։ Ինչպէս որ հին ատեն երաժիշտները Ձաեստոր, փիլիսոփայ կը կոչուէին, յետսագոյն դարերու մէջ ալ «տիրացու» կոչուեցան, Համբարձումի հայրը Սարգիս ընտանիքով կը գաղթէ Պոլիս ուր 1761-ին կը ծնի ինք Համբարձում։ Տղայութեան դերձակի քով աշակերտ էր, բայց քիչ ատենէն ժամանակին նշանաւոր ճարտարապետ Գրիգոր ամիրա Պալեանի քով գրագրութեան պաշտօնի կը կոչուի։

Համբարձում յաջող ձայն և երաժշտական մեծ ընդունակութիւն ունէր, կը նուագէր Թամպուր. քաջ տեղեակ էր արեւելեան բազմաճիւղ եղանակներուն և բազմատեսակ ամանակներուն=Տէտէ Թէքքէներու զորոնք սորված էր թուրք տէրվիշ երաժիշտներէ։ Հմուտ էր նաև Յունաց եկեղեցական խազերուն և երաժշտութեան։

Տիւզեան Յովհաննէս Չելեպին նկատելով տիրացու Համբարձումի երաժշտական ընդունակութիւնը՝ զայն իր պաշտպանութեան տակ կառնէ։ Պապա Համբարձում երաժշտութեան դասատու ալ կը նշանակուի։

Երկար փորձառութենէ ետք, պապա Համբարձում կը խորհի թէ չարականի երգեցողութիւնը դիւրացնելու և հոգևոր երգերը անկորուստ պահպանելու համար՝ անհրաժեշտ է ձայնանիշ ունենալ։ Շատ չանցնիր, իր միտքը կիրագործէ, 1839-ին կը հնարէ արդի ձայնանիշներն ու ամանակները, իր մահէն քանի մ՚ ամիս առաջ, պակասը կը լրացնեն իր աշակերտները՝ Եւրոպական երաժշտութեան հետեւողութեամբ։ Պապա Համբարձում ձայնանիշներու և ամանակներու ձեւը կառնէ հայկական հին խազերէն, որ լոկ ամանակ կը ցուցնէր և ոչ թէ ձայնանիշ, բայց արաբական անուն կը դնէ անոնց, որովհետև իր փորձերն ալ կը կատարէր տաճիկ—արաբական նուագարան Թամպուրի վրայ, ուր ամէն լար, ինչպէս յայտնի է, իրեն յատուկ արաբերէն անունն ունի։ Հայկական անուանադրութիւնն արդէն աւելի ուշ ժամանակներու և անոր աշակերտներուն գործն է։

Իր աշակերտները նկատելով որ ձայնանիշներու բազմաժամանակ անունները անյարմար են, կրճատեցին և միայն առաջին վանկերը թողուցին։ Անուններու այս կրճատումը յառաջ բերաւ նոր փոփոխութիւններ, ոմանք սկսան Եւրոպական անունները գործածել։ Հանգուցեալ Եղիա Տնտեսեան (+ 1881) réի տեղ ը՛, la ի տեղ լի և այլն փոխել կառաջարկէր, ուրիշներ ալ փորձեցին ձայնաւոր տառեր գործածել։

Ամանակներու կամ տեւողական նշաններու պակասը կը լրացընէ պապա Համբարձումի աշակերտներէն Արիստակէս Յովհաննէսեան (✕1878), այսինքն $^4/_4$, $^8/_{22}$ և $^3/_{64}$ ամանակները։ Պապա Համբարձում տաճկական—Արաբական դէմ, թէք, թէքէ, թէհէք, քէրէ, և այլն անուններով կը սորվեցընէր սա զանազանութեամբ որ Տաճիկ—արաբական երաժշտական տաղաչափութեան մէջ բաղխումներն իրարմէ կորոշուին աջ ու ձախ ձեռքերու վեր ու վար ծնկատրոփ շարժմամբ, իսկ պապա Համբարձում՝ ոտքի, ձեռքի մատներու վեր ու վար բաղխման վերածեց զանոնք որ կը կոչուին դիւմ թէք։

139. Պապա Համբարձումի տեւողական նշաններն այն յարմարութիւնն ու առաւելութիւնն ունէին արեւելեան երաժշտական տաղաչափութեան նկատմամբ որ Թրքական կնճռոտ Ուսուլներու ամանակներու գործածութեան ըմբռնումը դիւրացուց, բոլոր ուսուլները վերածեց մէկ բաղխման արժէքին։

140. Տիրացու Համբարձումն և աշակերտները հայկական ձայնագրութիւնը արդէն գրել կարդալու չափ մշակած էին, երբ անոր աշակերտները զանազան ուղղագրութիւններու սկսան հետևիլ և եկեղեցական երաժշտութիւնը փոխանակ մշակելու և պարզելու, խառնեցին ու պղտորեցին։ Տիրացու Համբարձումի անդրանիկ աշակերտներէն Պետրոս Չեօմլէքճեանն ու իր աշակերտները մեծ ջանք թափեցին Թրքական եղանակները մեր եկեղեցական երաժշտութեան մէջ մտցնելու, և դժբաղդաբար, գրեթէ, բոլոր ձայնագէտները անոր չեղ ու խորթ ճամբան բռնած էին։ Ոմանք դեռ եւրոպական ձայնագրութեան հիմնական տարրերը չըմբռնած, ուզեցին մեր հոգևոր երգերուն Արևմտեան երաժշտական ոգի ներշնչել։ Ոմանք ալ կառաջարկէին Յունաց եկեղեցական երաժշտութեամբ հայկականը սրբագրել։ Մինչդեռ հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը այսպիսի շարք մը երաժիշտ իմաստակ տիրա-

ցուներու ճաշակին ու կրքին խաղալիք դարձած էր, Պօլսոյ հայոց պատրիարքարանը ազգային եկեղց. եղանակները մօտալուտ կորուստէ փրկելու համար գործի սկսաւ։ Բայց այս բարի ձգտումը իրագործելու համար՝ հարկ եղաւ Պօլսոյ բազմակարծիք և ինքնահաւան տիրացուներէն յանձնաժողով մը գումարել։ Պատրիարքարանը գործի ղեկավարութիւնը յանձնեց Ուսումնական խորհրդին։ Սա 1864 սեպտ. 25-ին բոլոր տիրացուները հրաւիրեց որ Ղալաթիոյ եկեղեցին երաժշտական ժողով մը գումարեցին։ Բայց այդ բազմատեսակ տիրացուներէն մենակ երկուքը ներկայացան. Արիստակէս Յովհաննիսեան և Եղիա Տնտեսեան, որոնք աւանդապահ և կանոնաւոր երաժիշտներ էին։ Ժողովը տեղի չունեցաւ։ 1864 դեկտ. 8-ին Ուսումնական խորհուրդը երկրորդ հրաւէր մը կընէ որ տիրացուները ազգ. կրօն. ժողովին ներկայանան։ Այս անգամ մեծամասնութիւնը կը բարեհաճի գալ։ Հոն կորոշեն կազմել մասնախումբ մը որ եկեղեցական եղանակները բարեկարգելու հոգ տանի։ Բայց նոյն իսկ այս առաջին նիստէն ետք երկրորդ մը տեղի չունենար և ժողովը կը խափանի։ Այս անյաջողութիւնը աւելի կը խրախուսէ տիրացուներու կամայականութիւնը։ Անյաջողութեան հետեւանքը կըլլայ նոր հոսանք մը, անհատական ճաշակի երաժշտութեան հոսանքը։ Խժդժական բազմաթիւ մեղեդիներ, տաղեր, «Տէր ողորմեա»ներ, «Ամէն և ընդ հոգւոյդ քում»ներ, «Քրիստոս պատարագեալ»ներ, մէկ խօսքով թրքական շարգի. Բէսթէ, Տոնէ, Նանէ եղանակներով պատարագի արարողութիւններ, ծաղկագիր տետրակներով, հոգածութեամբ գրուած։ Այսպէս աւանդեցին եկեղեցական երաժշտութիւնը որուն նմոյշները մինչև այսօր շատ կը տեսնուին թէ մայրաքաղաքին և թէ շրջականներուն մէջ։

Այս շրջանի եկեղեցական երաժշտութիւնը աչքի կը զարնէ իր անճաշակ, եթէ չըսենք անհամեստ, գոնէ խառնիխուռն, երաժշտական աւիւնէ բոլորովին զուրկ ձայնանիշներու կուտակումով։ Ա՚լ չենք խօսիր թէ եղանակներն ու բառերու ներքին իմաստը որքան անհամաձայն էին իրարու հետ։

Սանձարձակ տիրացուներու շրջանը տեւեց 1864—1873, երբ ազգ. եկեղ. երաժշտութեան համար նոր շրջան մը բացուեցաւ։

Այս իննամեայ շրջանին աւանդապահ տիրացուներն ալ ձեռք զարկին իրենց հաւնած հոգեւոր եղանակները ձայնագրելու, որ գոնէ եղածները ազատեն անկոչ տիրացուներու ձանկերէն։ Հոս պէտք է յիշենք որ խակ տիրացուներու թեւ ու թիկունք տուին քանի մը տեղական առաջնորդներ և գլխաւորապէս Պոլսոյ ամիրաները, չելեպիները և առհասարակ ունեւոր և կարող անհատները, որոնցմէ ամէն մէկը տիրացու մը կը հովանաւորէր, կը կերակրէր, հետեւաբար եկեղեցական եղանակներն ալ մէկին հազար պտուղ տուին...։

Շարականները ձայնագրելու առաջին փորձն ըրաւ երաժիշտ տիրացու Պապա Համբարձումն իր նոր հնարած ձայնանիշներով 1839-ին, ինչպէս լսինք։ Ձայնագրեց մինչև Ս. Զատկի օրհնութիւնը «Այսօր յարեաւ»ը։ Բայց վերահաս մահը գործն ընդհատեց և կարճ ժամանակէն իր ձայնագրածներն ալ անյայտացան։ Երկրորդ փորձն ըրած է երաժիշտ Եղիա Տնտեսեան և աւարտած է 1870-ին։ Երրորդ ձայնագրողն է Համբարձում Չերչեան որ մինչև հիմա Արմաշի դպրեվանքին մէջ եկեղ. երաժշտութեան դաս կուտայ։ Եղիա Տնտեսեանը գրած է. «Այս գործին կարելի է որ ուրիշներ ալ ձեռնարկած ըլլան, բայց մեզի միայն ծանօթ է այն որ Պալեան Կարապետ ամիրայի սատարութեամբ գլուխ եղաւ, որ թէև մեծ գործ մըն է, բայց մէկ երգողի, մէկ ձայնագրողի և չունի այն քննական ուղղութիւնը որ անհրաժեշտ է այդպիսի ձեռնարկութեան մը համեմատ։ Միայնգամայն կը նշմարուի որ ձայնագրողը քիչ շատ յանդուգն փորձեր ըրած է մեր եղանակները տաճկականին վրայ սրբագրելու»։ Կըսուի թէ Արիստակէս Յովհաննէսեան և թերևս ուրիշ տիրացուներ ձայնագրած ըլլան շարականը, բայց մեզի յայտնի չէ։

Առաջին շրջանը կը փակուի երրորդ երաժշտական յանձնաժողով մը, որ տեղի կունենայ 1873 ապրիլ 22-ին և կը տևէ երկու տարի մինչև 1875։

Յանձնաժողովի առաջին նիստին ներկայ էին բոլոր անդամները 14 հոգի, բայց քիչ մը ետքը ոմանք անձնական կրքերու հետևանքով կը հեռանան, մնացեալները Եղիա Տընտեսեանի ձայնագրած շարականը յարմար կը գտնեն և կորոշեն անոր տպագրութեան ծախքը հայթհայթել։ Մեզի յայտնի չէ թէ Յանձնաժողովը աւարտեց իր աշխատութիւնը, կամ թէ որու քով մնաց Տնտեսեանի գործը, ինչ եղաւ, սա չափը գիտեսնք որ 14-էն չորսը մենակ մինչև վերջը անդամակցեցան։

Հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսն 1874-ին Էջմիածին հրաւիրեց հանգուցեալ բարեյիշատակ տիրացու Նիկողոս Թաշճեան, մեր երաժշտութեան դասատուն, որ թէ չարական և թէ ժամագիրք ձայնագրելով տպագրեց, աջակցութեամբ պալատու դպրապետ տիրացու Կարապետի։ Թաշճեանի գործը հանրածանօթ է, չենք ուզեր երկարել։

Դ. ԽԱՉԿՈՆՑ

«ԼՈՒՄԱՅ»

գրական հանդիսից արտատպուած գրքեր

1. Իս. Յարութիւնեան. Ստեփաննոս Պալասանեան գ. 25 կ.
2. Պոտապէնկօ. Մի կտոր հաց. Թարգմ. Գ. ք. Աղանեանց գ. 10 կ.
3. Սենկևիչ. Դէպի Աթէնք. Թ. Գ. ք. Աղանեանց գ. 15 կ.
4. Դաստիարակութեան դրութիւնը. Թարգմ. Ս. Մանդինեան գ. 30. կ.
5. Բակ. Կիլիկիա գ. 15 կ.
6. Ն. Տէր-Կարապետեան. Խաչատուր Աբովեան գ. 60 կ.
7. Անժամանակ թատրոն և ընթերցանութիւն. Թարգմ. Ս. Մանդինեան գ. 25 կ.
8. Իս. Յարութիւնեան. Աշակերտի յուշատետրը գ. 30 կ.
9. Ստ. Աւետիքեան. Ղեկավարներ գ. 40 կ.
10. Պեստալոցցի. Լինհարդ և Գերտրուդ. Թարգմ. Իս. Յարութիւնեան գ. 1 ր. 50 կ.
11. Մելքիսեդեկ եպիս. Մուրատեան. Պետրոս Շանշեան պատկերով. գ. 50 կ.
12. Իս. Յարութիւնեան. Զգացմունքների աշխարհ գ. 30 կ.
13. Յար. Թումանեան Մելիք Իւսուփ. պատմ. պօէմա գ. 20 կ.
14. Մ. Եօկայի. Ուրացողը. Թ. Իս. Յարութիւնեանց գ. 20 կ.
15. 1901. սուրբ էջմիածնի ժԶ դարադարձը. գ. 25 կ.
16. Եր. Շահազիզ. Մկրտիչ Էմին գ. 60 կ.
17. Գ. աւ. ք. Աղանեանց. Հնից-Նորից ա. պրակ. գ. 30 կ.
18. Կարալէնկօ. Կոյր երաժիշտը. Թարգմ. Մուշէ վարդապետ. գ. 60 կ.
19. Չորրորդ դարու հայ եկեղեցին գ. 25 կ.
20. Երուանդ Շահազիզ. Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը. գ 40 կ.
21. Իս. Յարութիւնեան. Իմ օրագիրը. գ. 25 կ.
22. Մեծ Ներսէս. գ. 25 կ.
23. Գ. Խաչկոնց. Հայոց կրօնական բանաստեղծութիւն գ. 60 կ.
24 Իս. Յարութիւնեան. Ե. Սպիրի. կին վիպագիր. գ. 15 կ.
25. Օր. Ն. Աղանեան. Թարգմ. Սև հացեր. գ. 5 կ.
26. Շրայնէր. Մատուռի աւերակներում. Թարգմ. Գիւտ ա. ք. Աղանեանց գ. 5 կ.
27. Մ. Գօրկիյ. Չելկաշ. Թարգմ. Մուշէ վ. գ. 25 կ.

Digitized by Google

28. Եր. Շահազիզ. պատմական պատկերներ. գ. 60 կ.
29. Ց. Թագէոսեան. Բուչակ նահապետի երգերը. գ. 15 կ.
30. Է. Շատրիան. Անտառապետ Ֆրէդէրիկ. թարգմ. Գիւտ ա. ք. Աղանեան. գ. 40 կ.
31 Կանոնք ժողովոց. հայ. եկեղեցւոյ. խմբ. Արիստ. ա. ե. Դաւթեան. ա. պրակ 40 կ.
32. Կարալէնկօ. Դատաստանի օրը. թարգմ. Մուշէ վ. գ. 40 կ.
33. Կ. Կոստանեանց. Շարժի տարեգրութիւնը հայոց մէջ. գ. 20 կ.
34. Գարեգին վ. Յովս. Մանրանկարչութեան արուեստը հայոց մէջ. գ. 25 կ.
35. Ներսէս մեծի յաջորդներ. գ. 25 կ.
36. Սահակ Պարթև. գ. 25 կ.
37. Ժ. Էսպարբ. Ապուշը. թարգմ. օր. Նուարդ Աղանեանց. գ. 5 կոպ
38. Վարժապետը. թարգմ. Լ. Մ. Ա. գ. 5 կ.
39. Հազարու՛ն բլբուլ, Յ. Թումանեանց. գ. 30 կ.
40. Ժ. Ժ. Ռուսսօ. Էմիլ. I. թարգմ. Իս. Յարութիւնեանցի. գ. 50 կ.
41. Եր. Շահազիզ. Խորէն արքեպս. Գալֆայեանը և Նալբանդեանի Աղցմիքը գ. 50 կ.
42. Լ. Ֆուլդա. Հերոստրատ. թարգմ. Տ. վ. գ. 50 կ.
43. Ի. Տուրգենև. Հայրեր և զաւակներ. թարգմ. Մուշէ վ. գ. 75 կ.
44. Վ. Փափազեան. Ալէմգիր. գ. 50 կ.
45. Գ. Ենգ. Ստի հոգեբանութիւնը գ. 10 կ.

ԳԻՆՆ Է **60** ԿՈՊԷԿ.

Digitized by Google